

ISSN 2534-8434

ЕТИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Брой 7, кн. 1, 2022

www.jesbg.com

Списание „Етически изследвания“

Година VII, брой 7, кн. 1, юли 2022 г.

Редакционна колегия

Главен редактор:

Емилия Маринова (Институт по философия и социология, БАН, София)

Отговорен редактор:

Иван Миков (Институт по философия и социология, БАН, София)

Редактори:

Александра Трайкова (Институт по философия и социология, БАН, София, България)

Ася Асенова (Университет Ка' Фоскари, Венеция, Италия)

Валентина Драмалиева (Университет за национално и световно стопанство, София, България)

Васил Проданов (Университет за национално и световно стопанство, София, България)

Гергана Мирчева (Институт по философия и социология, БАН, София, България)

Евангелос Д. Протопадакис (Атински университет, Гърция)

Даниела Сотирова (Технически университет, София, България)

Дмитрий Смирнов (Ивановски държавен университет, Иваново, Русия)

Иванка Райнова (Институт по философия и социология, БАН, София, България/ Институт за аксиологически изследвания, Виена, Австрия)

Любослава Костова (Институт по философия и социология, БАН, София, България)

Максим Мизов (Център за исторически и политологични изследвания, София, България)

Мария Хемерли (Фрибургски университет, Фрибург, Швейцария)

Николай Михайлов (Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София, България)

Олга Артемиева (Институт по философия, РАН, Москва, Русия)

Роберто Чиприани (Университет Рома Тре, Рим, Италия)

Рубен Апрусян (Институт по философия, РАН, Москва, Русия)

Стоян Ставру (Институт по философия и социология, БАН, София, България)

Фолкер Хес (Институт за история на медицината и медицинска етика – “Шарите“, Берлин, Германия)

Юри Стоянов (УОАИ, Лондонски университет, Лондон, Англия)

Списание "Етически изследвания" (ISSN 2534-8434) е индексирано в световната мрежа за рефериране и индексирание на следните места: ERIH PLUS, DOAJ, ROAD, Google Scholar. Включено е и в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране, поддържан от НАЦИД.

Изданието е достъпно онлайн: <https://jesbg.com>

Редакционна политика

В списание „Етически изследвания“ се публикуват единствено предварително неиздавани на друго място текстове. Не се изискват такси за публикациите. Не се изплащат хонорари за материалите, публикувани в списанието. Пълните условия за подаване и публикуване на статии са поместени на официалната страница на сп. „Етически изследвания“ – www.jesbg.com.

Авторски права

Публикуваните материали са лицензирани под *Криейтив комънс лиценз* – позоваване, без производни, без комерсиална употреба. Авторите могат да използват повторно своите текстове след публикуване. Пълен текст на лиценза:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/bg/>

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи
Редакционна колегия
1-2

IN MEMORIAM

Васил Момов – с фенера на Диоген през три епохи
Васил Проданов
3–26

Нравствената норма като информационен фактор на
хуманизиращата социализация
Васил Момов
27–37

ЕТИКАТА: СВОБОДА И ДЪЛГ

Има ли специфика деонтическата ситуация при седемгодишното дете?
(За детството на нашата морална свобода)
Емилия В. Маринова
38–45

Свободата да си здрав или идеята за „свобода”
в контекста на промоция на здравето
Атанас Анов
46–54

За мястото на психеделичните вещества в лечението на
някои форми на психично страдание: измерения на отговорността
Маргарита Л. Габровска
55–66

IV Съдържание

Свободата и дългът в осъществяване на репродуктивното поведение

Пенка Найденова, Геновева Михова

67–80

Ограничаването на личната свобода на жертвата на домашно насилие

след напускането на насилника

Сибилла Игнатова

81–92

Политическият дълг и неговите еквилибристики

Максим Мизов

93–107

Между свободата и дълга в условията на пандемия и инфодемия

Неда Иванова

108–115

БИЗНЕС ЕТИКА И РИСКОВЕ

Етически рискове на организационната промяна

Даниела Попова

116–127

ОТЗИВИ, РЕЦЕНЗИИ, НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Рецензия на книга

Морални измерения на собствеността в екологически контекст.

Към обосноваването на една „проприетарна“ екология

Александра К. Трайкова

128–134

CONTENTS

Editorial
Editorial Board
1–2

IN MEMORIAM

Vassil Momov - With the Lamp of Diogenes in Three Epochs
Vassil Prodanov
3–26

Moral Norm as an Information Factor of Humanising Socialisation
Vassil Momov
27–37

ETHICS: FREEDOM AND DUTY

Is There a Specific Deontic Situation in a Seven-Year-Old Child?
(About the Childhood of Our Moral Freedom)
Emiliya V. Marinova
38–45

Freedom to Be Healthy or the Idea Of "Freedom"
in the Context of Health Promotion
Atanas Anov
46–54

On the Place of Psychedelic Substances in the Treatment of
Some Forms of Mental Suffering: Dimensions of Responsibility
Margarita L. Gabrovska
55–66

Freedom and Duty in Execution of Reproductive Behavior

Penka Naydenova, Genoveva Mihova

67–80

Restriction of the Personal Freedom of the Victim of Domestic Violence

After Leaving the Perpetrator

Sibila Ignatova

81–92

Political Duty and Its Equilibristics

Maksim Mizov

93–107

Reflections on Freedom and Duty:

Pandemic and 'Infodemic' Aspects

Neda Ivanova

108–115

BUSINESS ETHICS AND RISKS

Ethical Risks of the Organizational Change

Daniela Popova

116–127

REPORTS, REVIEWS AND SCIENTIFIC ANNOUNCEMENTS

Book Review

Moral Dimensions of Property in Ecological Context.

Towards a Justification of a "Proprietary" Ecology

Aleksandra K. Traykova

128–134

УВОДНИ ДУМИ
РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
Сп. „Етически изследвания“
editor@jesbg.com

EDITORIAL
EDITORIAL BOARD
Ethical Studies

Представяме на Вашето внимание първата редовна книжка на списание „Етически изследвания“ за 2022 г. с водещ на броя проф. Емилия Маринова. Съдържанието е разгърнато в няколко основни направления. В началото на настоящото издание отдаваме почит към един от доайените на българската етика – проф. Васил Момов, който ни напусна наскоро тази година. В негова памет е посветен въвеждащият текст на проф. Васил Проданов, в който той го представя както като учен, така и като личност – с неговите трудове, научни търсения и интереси, но и с неговите дела и постъпки. Включваме и един от последните неиздавани текстове на проф. Момов на тема, която остава емблематична и разпознаваема в неговия творчески път – *нравствената норма*.

Заедно с това продължаваме дискусията по темата за свободата и дълга, застъпена основно в последния брой за миналата година, която сега представяме в още няколко направления. Отново са застъпени както теоретичните, така и приложните аспекти в анализите на двете основни етически категории. Проблемът за моралната свобода е разгледан във връзка с деонтичната ситуация и моралното развитие на детето в перспективата на самоидентификацията като обяснителен принцип (Маринова).

Представени са и взаимовръзките между свободата и отговорността в сферата на медицинската етика. От една страна, те са положени в областта на общественото здраве по отношение на въпросите за промоцията и превенцията на здравето (Анов). От друга

2 РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

страна, са анализирани спрямо проблема за употребата на психеделични вещества при лечението на психично страдание (Габровска).

Темите за свободата и дълга са застъпени и в социално-политически контекст. Те са представени в корелацията им с демографската система и демографската политика (Найденова и Михова). Ограничаването на личната свобода е поставено в юридическа рамка на фона на големия социален проблем за домашното насилие (Игнатова). Анализирани са генезисът, спецификите и функциите на политическия дълг, както и взаимодействията му в правната и моралната сфери (Мизов). Посредством понятието „инфодемия“ свободата и дълга са разгледани от гледна точка на влиянието на медиите върху тях в контекста на настоящата пандемия от Covid-19 (Иванова).

В рубриката „Бизнес етика и риск“ представяме анализ на възможните етически рискове при дигитализацията на бизнеса в контекста на организационната промяна (Попова). Накрая предлагаме и една рецензия на новата книга на доц. С. Ставру, която може да бъде добър ориентир за бъдещите ѝ читатели (Трайкова).

Приятно четене!

In Memoriam

ВАСИЛ МОМОВ – С ФЕНЕРА НА ДИОГЕН ПРЕЗ ТРИ ЕПОХИ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Тракийски научен институт – София

vprodanov@yahoo.com

VASSIL MOMOV - WITH THE LAMP OF DIOGENES IN THREE EPOCHS

VASSIL PRODANOV

Thracian Scientific Institute - Sofia

Abstract

The article is dedicated to the scientific work of the famous Bulgarian ethicist Vassil Momov (1931-2022). His contribution to the development of ethics as a science in Bulgaria and its methodology, the theory of morality as a regulatory system, the dialectical relationship between good and evil, humanization and dehumanization, applied ethics are considered. Attention is drawn to his life in three epochs - the Bulgarian capitalism until 1944, the state socialism between 1944 and 1989, the neoliberal capitalism between 1989 and 2022, and how he reveals in his works the value changes during these epochs.

Keywords: ethicist, ethics, morality, good, evil, humanization.

Васил Момов (1931-2022) е дългогодишен изследовател на проблемите на морала, теорията на личността, възпитанието, идеологията и нейната връзка с моралните ценности. Организатор и участник в десетки национални и международни конференции по етика. Основател и директор на научен център за комплексни изследвания на идеологическия процес и личността. Преподавател и ръководител на редица докторанти в областта на етиката. Множество български учени дължат на него научната си кариера. Един от неговите любими философски образи беше Диоген, който запалил през деня фенер се разхождал като говорел „Търся човека“. Тази метафора той използва, когато озаглавява една от своите книги „Мисията Диоген“. За нея говори в увода на друга своя книга - „Искушената Пандора“ и за нуждата от „творец, който да пресъздаде подобен символ на съвременното: „Диоген на ХХІ век търси доброто у човека – с огъня на

надеждата“ в един свят, в който властва „глобализирано социално зло в корелационна връзка с тоталното обезценяване на доброто“ (Момов, 2006: 5). Стремеше се да бъде творец, който прави това и призоваваше и своите колеги да вършат същото. Тази книга стои като подарък от него в моята библиотека с посвещение, в което той казва: „Да поддържахме огъня на Диоген“. Призив, който ще бъде с мен до последните ми дни.

Специално искам да подчертая ролята на Васил Момов в изследването на морала и теорията на личността от множество различни научни перспективи. За това има дълга и упорита подготовка. Следва философия с втора специалност история в Софийския университет през 1951-1956 г. Свидетел е през това време на идейната дискусия между двамата най-известни философи от времето на първия български капитализъм и първите десетилетия на държавния социализъм – Димитър Михалчев и Тодор Павлов. Представител е на поколението, което преживява XX конгрес на КПСС и Хрущовата десакрализация на Сталин и Сталиновия период. През 1963 г. е зачислен в Института по философия към БАН като първи аспирант по етика на проф. Стефан Ангелов. Под негово ръководство през 1966 г. защитава дисертация на тема „Нравствената норма и нейната реализация“, чийто преработен вариант след това е издаден през 1969 г. като книга, която придобива широка популярност. През 1973-1975 г. е старши научен сътрудник към Института по философия на Академията на науките на СССР, където пише голяма докторска дисертация на тема „Етика и възпитателен процес“. Защитава дисертацията в Института по философия към БАН през 1976 г. През 1978 г. става професор, а през 1987 г. му е присвоено званието „заслужил деятел на науката“. Автор е на повече от 250 научни публикации, от които 15 книги. Това е ученият, който активно въвежда използването на системен и структурен подход към анализа на морала, без да пренебрегва и изучаването на неговите нормативни и дескриптивни характеристики. Изследва както философските и теоретически основи на етиката, така и нейните приложни аспекти, включително и механизмите и формите на възпитание и социализация, чрез които се усвояват моралните ценности и норми. Показва, че различните морални ценности на обществата са свързани в една или друга степен и с различни идеологии, поколения, традиции, цивилизационни общности.

След по-значимите му книги са „Нравствената норма и нейната реализация“ (1969), „Морал и възпитание: Теоретико-методологически проблеми“ (1972), „Человек,

моралъ, възпитание“ (1975), „Социална среда и възпитание“ (съвместно с Анатолий Харчев, 1977), „Жизнена позиция и нравствено възпитание на младежта“ (съвместно с Петър Митев, 1978), „Теория, идеологическа политика, личност“ (1987), „Приложната етика“ (съвместно с Владимир Бакщановски и Юрий Согомонов, 1988), „Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика“ (1999), „Изкушената Пандора: Етически студии“ (2006), „Мисията на Диоген: Социохуманитарни щрихи“ (2015), „Родовата памет на Момови от Велики Преслав, XVII-XXI век“ (2010 и 2020).

1. Обосноваване на етиката като частна наука и нейната методология

През 1960-те години у нас протече процес на обособяване на социологията като самостоятелна наука и появата на Институт по социология. Там водещите фигури в този процес бяха Живко Ошавков и Стоян Михайлов, с които Васил Момов има тесни взаимовръзки през целия си живот. Паралелно с обособяването на социологията протече процес на обособяване и на редица други социални науки, сред тях бе и етиката като съвкупност от дисциплини, като се почне от философията на морала и стигне до приложната и професионалната етики, социологията и психологията на морала. В този процес на обособяването на етиката като съвкупност от дисциплини, различни от философията водеща роля играят Васил Момов, Стефан Ангелов, Васил Вичев, Любомир Драмалиев, Кирил Нешев.

Васил Момов е един от няколкото български учени, поставили основите на българската етика и на секция „Етика“ в Института по философия на БАН през 1968 г. Специално подчертава още в излязлата през 1969 г. своя първа книга необходимостта от обособяването на етиката като „самостоятелна нефилософска теория на морала“, която „осъществява своите взаимоотношения с философията и останалите науки като частна наука“ (Момов, 1969: 26). Още в тази си книга той подчинява своето изследване на идеята за „обосноваването и разработването на собствената теория и собствения подход на етическата наука като нефилософско учение за морала“ (Момов, 1969: 29). И след това ще продължи да утвърждава идеята, че разглеждането на етиката като част от философията не съответства на съвременния етап от развитието на научното познание.

За да обоснове това той анализира интензивните процеси на диференциация и интеграция на социалното познание, на които е подчинена и етиката, и казва: „И като

емпирично знание, и като обща и приложна теория етиката може да функционира като нефилософска наука. Главната задача на етиката е изучаването на морала като специфично обществено явление, което има своите закономерности на функциониране и развитие, различни от универсалните закони на обществото“ (Момов, 1999: 49).

Сред българските етици той е човекът, който изгражда свой структурен модел на етическото познание, тръгвайки от три основни принципа – според равнището на изследване, според предметните аспекти на изучаване, според общите гносеологични и прагматични функции. На тази основа той разграничава шест основни структурни звена на етическото познание. Първото от тях е метаетиката или етическата методология, която се занимава с особеностите на етическото познание – статусът на етиката като наука, нейните аксиологични и деонтологически характеристики, типовете етически изследвания, особеностите на етическия подход и взаимодействието му с други методи и подходи. В него се включват философските, социологическите, логическите, онтологичните проблеми на морала. Второто структурно звено е на теоретичната етика или на общата теория на морала като нефилософска теория – нейната същност и функции, системата на етическите категории. Третото структурно звено е прескриптивната (деонтологичната) етика, която изследва и обосновава нормативните форми на моралната система и нейните регулативни функции. Четвъртото структурно звено е аксиологичната етика, изучаваща моралните ценности и оценки. Петото структурно звено е на емпирико-дескриптивното познание, изследващо реалните нравствени отношения, нравственото съзнание и поведенчески актове. Тук се включват емпирико-социологични, историко-етнографски и поведенческо-етологични изследвания на морала. Шестото структурно звено е теоретико-приложното или приложната етика, изследваща механизмите и средствата за целенасочено въздействие и промяна на съществуващия морал – нравственото съзнание и поведение на хората, както и на цялата нормативно-оценъчна система на обществото. Тук се включват такива раздели на етиката като професионалната етика, служебната етика, етиката на семейството и бита, теорията за нравственото възпитание (педагогическата етика). Отделно направление е историята на етическите учения.

Основна цел на етиката е научното обяснение на нравствения живот на хората. Етикът трябва да съчетава в своята научна дейност както резултатите от социални и

социологически изследвания на реалния морал, така и интензивна разработка на теоретико-методологическите проблеми на етиката. Това означава изследване не само на това, което е – социологически и психологически проучвания на реалния морал, но и обосноваване теоретически на това, което трябва да бъде – едно по-добро общество, в което имаме хармонично взаимодействие между индивидите, опиращо се на оптимално съчетаване на техните интереси или по-добри и оптимално функциониращи отделни локални и професионални общности и социални групи. Познавателните и практически функции на етиката целят да преобразуват и усъвършенстват моралния облик на човека, неговите морални качества.

В същото време Васил Момов подчертава, че обособяването на етиката като частна наука не означава скъсването на нейните връзки с философията, тъй като изходните предпоставки и методология на всяка частна социална наука са тясно свързани с философията. Базисни етически въпроси като мястото на човека в света и смисълът на неговия живот, свободата на избор и моралната отговорност, съотношението между дължимо и съществуващо са непосредствено свързани с философията. Затова и в своята работа той тръгва от основанията на морала, както са обосновани в големите етически теории в историята на човечеството като се почне от „златното правило“ на Аристотел, мине се през различните хедонистични, евдемонистки и утилитаристични философии на морала и стигне до категорическия и хипотетическите императиви на Кант. В същото време негова основна теза е, че не може да има абстрактен и извънисторически подход при обосновката на всеобщите основи на нормативното поведение.

Проблемът за методите на изследване на морала заема важно място в повечето от съчиненията на Васил Момов. Първата негова книга, която си купих и прочетох още като студент беше неговото фундаментално по характера си изследване „Нравствената норма и нейната реализация“, в което за първи път се изследва и обосновава така подробно теорията и методологията на етическото познание – проблематика, която той смята за особено важна и над която продължава да работи и десетилетия след това.

В развитието на българската етика Васил Момов е човекът, който тласка изследването по посока на сциентизацията на изследването на моралната сфера, в смисъл на заместване на нейната идеологизация с анализи, опиращи се на моделите на строгото научно познание и неведнъж подчертава значението и на точните научни методи като

статистическите, математическите, кибернетическите в изучаването на човека и неговия морал. В историята на българската етика той е човекът, което е отделял специално внимание на методологията на изследването в почти всички свои етически съчинения. Тя се разглежда в по-общия контекст на методологията на изследване на човека и на постоянното изтъкване на необходимостта от множество методи, на значението на комплексния подход, за да получим цялостно познание и за човека, и за морала. Това може да става, според него, както с помощта на философски подходи, така и чрез подходи на различни частни науки като психологията, социологията, аксиологията, деонтологията, правото, педагогиката, семиотиката, математиката, евристиката, доколкото етиката носи със себе си характеристики или взаимодействия със социални явления, за разбирането на които са нужни тези подходи. За много важни се смятат и редица общонаучни подходи като системният и комплексният, на чиито разновидности като комплексно-спомагателен, комплексно-кооперативен, комплексно-емергентен той държи много, тъй като смята, че етиката като частна наука би могла чрез тях също да достига до важни за нея изводи. Специално внимание отделя на използването на математико-статистическия, кибернетическия, семиотическия, структурно-функционалния подходи, на моделирането като инструмент на етическото изследване.

2. Обосноваване на теорията на морала като регулативна система

В множество свои работи Васил Момов се занимава с по-общите проблеми на ценностите и нормите, свързани с аксиологията и деонтологията. Прави класификация на ценностите на съществуващи (екзистенциални, налични, актуални) и целеви (мислими, желателни, потенциални, възможни). Целевите ценности типологизира в няколко групи: ценности-идеали, ценности-желания, ценности-задължения или деонтически ценности. Деонтическите ценности имат императивен характер. Те са израз на определени обществени потребности и са свързани със света на дължимото – с нормите и задълженията и удовлетворяват потребността на обществото от регулиране на социалните отношения и постъпки на хората. Те реализират своите регулативни функции като се персонифицират в съответни ценностни ориентации (програми, установки, оценъчни критерии), мотиви и поведенчески актове. Социалната норма е главната деонтична ценност (Момов, 1972).

В нашата литература не съществува такова основополагащо теоретично изследване на морала като нормативна система и нейната реализация чрез социализацията и поведението на социалните групи и индивидите, каквото е първата монография на Васил Момов „Нравствената норма и нейната реализация“. В нея той прави подробен анализ на структурата и функционирането на моралната система, заедно с по-общия проблем за възникването и функционирането на всички нормативни системи на обществото – юридически, религиозни, културни, политически и пр. Както нормите изобщо, така и моралните норми притежават множество признаци, които той анализира – познавателни, регулативни, информационни, комуникативни, ценностни, деонтически, подбудителни, възпитателни и пр. Тези проблеми ще останат значими и ще се развиват и допълват от него през целия му живот.

От различни посоки той анализира нормативната регулация, както в по-общите й измерения, свързани с правото, политиката, религията и всички останали подсистеми на обществото, така и с тези на морала. При това, имайки предвид сложността на моралната система, той отчита, че на основата на различни критерии тя може да бъде структурирана и моделирана по различни начини. Отделя специално внимание във всички свои работи на структурирането ѝ през призмата на нейното функциониране, изхождайки от предпоставката, че специфична функция на морала е регулативната. На тази основа разглежда основните елементи на моралната система като инструмент за връзка между обществото и личността. Тя включва такива елементи като нравствено съзнание и нравствено поведение, съответно норми, оценки, идеали, възгледи, чувства, воля, мотиви, действия, последици. Нравствената норма като механизъм на социален контрол има за него структуроопределящо значение за моралната система. Затова и на нея той отделя специално внимание, правейки първото в нашата литература детайлно изследване на нейните информационни и функционално-регулативни характеристики, проявяващи се чрез съзнанието и поведението на хората.

В методологията на анализа на нравствената норма той се движи на две основни равнища – изследване на онтологическите характеристики на нравствената норма, на нейното информационно съдържание и на механизмите и закономерностите на функционирането ѝ в обществената система чрез поведението на хората. Нормата според него е синтетично обобщение на масова социална практика на хората, превърнала се в

ръководство на поведение. Тя определя границите на допустимия и задължителен вариант на човешкото поведение. От гледище на регулативното въздействие на обществото върху личността социалната норма е мяра на дължимото поведение, а във връзка с познавателната и практическа дейност на човека тя изпълнява ролята на средство за духовно-практическо усвояване на действителността. Тя е основен инструмент за свързване на индивида с обществото, за превръщане на взаимодействието на съвкупността от индивиди в обществена реалност. Социалната норма е междинно звено между дескриптивното знание за действителността и нейното практическо изменение. Затова и всяка обществена наука, занимаваща се с човека и неговото поведение има отношение към дължимото, към това какво трябва да правим.

Той отхвърля неопозитивисткото противопоставяне на дескриптивни и нормативни съждения, на това което е и това, което трябва да бъде, опирайки се на идеята, че всяка нормативна система е свързана с целите, потребностите и интересите на едно общество като цяло или на различните социални класи и групи. Затова и се опитва да направи специален анализ на нормативното отражение на целите, потребностите и интересите, на адекватността и неадекватността на това отражение чрез прескриптивни форми – норми, указания, програми, препоръки и пр. Приема популярната теза, че истинността не е свойствена на нормативните системи, отбелязвайки, че нормите се характеризират през призмата на такива свойства като ефективност и неефективност, оправданост и неоправданост, полезност и вредност. Те обаче могат да се основават на истинни или лъжливи исторически предпоставки. Затова и може да бъдат научно изследвани. От най-ранните си публикации до работите написани десетилетия след това отделя голямо внимание на разкриването на механизма на превръщането на нормата от външна във вътрешна мяра на човешкото поведение. В етическата литература и досега не съществува такъв всеобхватен анализ на деонтическата ситуация, на обективните фактори на реализацията на нормата, на деонтическата установка и нейното обективиране, на закономерностите на реализацията на нравствената норма.

3. Доброто и злото в публичния и частния живот

Васил Момов е човекът, който най-детайлно у нас изследва поведенческото битие на двата полюса на морала – доброто и злото като най-общи категории на етиката в

публичния и частния живот. На този проблем той посвещава пет от своите студии в „Искушената Пандора“, в които прави диагноза и анализ на базисните характеристики на моралната криза в България в условията на преход към капитализъм. В тях той започва с преглед на различните обяснения за нравствената мяра на поведението в историята на етиката и социалната философия от Аристотел до Кант, Хегел и Маркс, на базата на които са били разграничавани доброто и злото. Отдава специално внимание на тезата на Хегел, според която в историята злото е по-мошен фактор на развитието от доброто.

На тази основа прави своя анализ на нормативно-оценъчните координати на моралното поведение, на цикъла на правенето на добро и зло от индивидите и групите (мотивация, поведение, резултати). Динамичните връзки между доброто и злото, алтернативните оценки на мотивацията, поведението и резултатите са вечен проблем на историческия процес, проявление на борбата на противоположности в него, която има и своите морални измерения, оценявани по един или друг начин в различните идеологически и морални системи. При това става дума не за абсолютни противоположности, а за проявления на мотивация, действия и резултати, които може да имат различни преходни състояния.

В дадената на това философско равнище дефиниция той отбелязва, че „като правило доброто изразява обществен интерес, обективната необходимост на социалния прогрес, докато злото по принцип става изразител на субективно-егоистични интереси на отделни личности, социално-класови и корпоративни общности.“ (Момов, 2006: 106). Той подробно анализира персонификацията, социализацията, променящата се феноменология на доброто и злото, преходите между тях, проявленията им в поведенческата динамика на отделните индивиди и обществото. Разглежда проявлението им в такива феномени като великодушието, злопаметността, ревността, харизматичността, конформизма, кариеризма, респекта, смиреността, завистта, нарцисизма, злопаметността, щедростта, садомазохизма, толерантността, хамелеонството.

Специална студия е посветена на формите на агресия и прикриването на злото чрез различни роли и маски. Класическа форма на маскиране и лицемерие на злото е идеологията, представяща частните и класови интереси и действия като всеобщи, като от полза за всички. Непосредствената ѝ форма на проявление в политиката и

управлението е политическото лицемерие. Васил Момов показва множество конкретни проявления на маскиране на злото, които наблюдаваме и у нас през последните десетилетия – сред тях са проектиране на своята вина и отговорност върху някой друг, различни форми на мимикрия и лицемерие (от ласкателния комплимент до арогантната риторика, от преструвките и смиреността до безскрупулното нахалство, от невинната лъжа до отмъщението) и т.н. Злото се проявява в „твърди“ и „меки“ форми, както в крайни и открити версии от рода например на отмъщението, така и чрез защитни маски като демагогията, лъжата, интригите, иронията и пр. Неговият извод е: „Днешните условия на социална патология и принижено качество на живота в голяма степен благоприятстват битието на злото. То много по-лесно се произвежда и възпроизвежда, поради отслабване на ценностните критерии на личността и съпротивителните сили на социалната среда... В същото време в публичното пространство се наблюдава невероятна демагогия: субектите на политическа власт през целия преход предпочетоха да натрапват на хората неадекватни, в най-висока степен разкрасени оценки за своята дейност, доказвайки обещаното като реалност; такава досадна манипулация също така поражда негативна реакция, смущава нравствено-психичния тонус на масовия човек.“ (Момов, 2006: 126, 138). В този контекст той прави анализ и на политическата етика и бизнес етиката в съвременното българско общество, както и на ценностната характеристика и структура на позицията като специфично за персонифицираното битие на доброто и злото отношение.

4. Обосноваване ролята и мястото на приложната етика

В своите работи Васил Момов разглежда етиката като единна система на теоретично и приложно знание, която не само изследва и обяснява нравствения живот на хората, но служи и като средство за неговото изменение. Той пръв въвежда в нашата литература идеята за приложна етика, която ще се утвърди и в останалия свят през 1970-те години, а през 1986 г. дори Питър Сингър ще издаде своята добила популярност на Запад книга „Приложната етика“ (Singer, 1986). Това е свързано с една тенденция, която се налага активно в западната етика от 1970-те години насам, свързана с рязко увеличаване на изследванията, изследователските звена, етическите кодекси, отнасящи се до конкретното действие на морала в една или друга специфична сфера или професия

– биоетика, екологична етика, бизнес етика, компютърна етика, информационна етика, медицинска етика, журналистическа етика, юридическа етика, етика на новите технологии (напр. етика на изкуствения интелект), етика на лидерството и т.н.

Приложните аспекти на етиката, според Васил Момов се проявяват в конкретните действия по регулирането и усъвършенстването на нравствените отношения в различните сфери на живот. Приложната етика има за предмет на изследване възможностите, механизмите и пътищата за целенасочено регулиране и изменение на нравственото съзнание и поведение на хората. На тази основа тя обосновава съответните социални технологии за въвеждане и използване на моралната регулация в различни области. Васил Момов разделя прагматичните функции на етиката на три основни групи – социално-организиращи (организиране и регулиране на нравствения живот), социално-формиращи (нравственото формиране на личността) и социално-експериментални (организиране на социални експерименти в областта на нравственото възпитание) (Момов, 1999: 44).

Във времето на държавния социализъм, при който се извършва взривна индустриализация и урбанизация, скок в образованието на новите поколения, коренни промени в социалната среда от доминиращо селско население с традиционно патриархално общество към модерните градски общества нравственото възпитание на младите поколения е въздигнато във важна функция на множество институции, на детските и младежки организации, на образованието и културата като цяло. Затова и теоретичният анализ и моделиране на този процес са много важни, поради което и редица работи на Васил Момов са посветени на нравственото възпитание, което той чрез три основни механизма свързва с педагогиката – социализиращото влияние на социалната среда, целенасочения и организиран по определени програми възпитателен процес, самовъзпитанието на личността. Търси специфичните оптимални въздействия върху човека чрез всеки от тези механизми. Особено внимание отделя на моралните стимули за поведението на личността. В този контекст именно се занимава специално подробно със структурата на педагогическото познание и гносеологическия и прагматичен статус на педагогическата етика като един от важните елементи на приложната етика. Педагогическата етика според него е най-важното звено на приложната етика. Специфично за нея е, че е свързана не с изследване на морала на педагога, а с моралната

социализация и възпитание. Тя интегрира изследователските възможности на етиката, педагогиката, социологията и психологията на личността за изучаване на процеса на функциониране на морала и разработката на приложни модели и препоръки за педагогическо въздействие. При това тя не се свежда само до професионалните рамки на училищната етика и възпитание, а и до по-широката социална и възпитателна практика на различните институции и на обществото като цяло. В този контекст Васил Момов разработва проблемите на организацията на възпитателния процес, характеристиките на различните програми за възпитание, особеностите на социалните експерименти в тази област, на мярата, стила, такта, социалния контрол във възпитанието. Всички те са особено важни в онези професии, специфичен предмет на които е човекът, каквито са тези на учителя, лекаря, съдията, политика и пр.

Наред с приложната етика той обръща внимание и на друга сфера на приложение на общите правила на морала към конкретни типове дейности и социални отношения – това са професионалната етика, разглеждаща специфичните морални изисквания на отделните професии и служебната етика, свързана с нравствените отношения във всеки трудов колектив (Момов, 1979). Конкретно разработва основните модели, характеристики, изисквания на професионалните етики на юриста, военната професия, работещия в милицията, учения, инженера, лекаря, работещите в театралното изкуство, спортната етика, етиката на учителя, журналистическата етика (Момов, 1982).

5. Фенерът на Диоген, хуманизацията, отворената кутия на Пандора и дехуманизацията на обществото

Функционирането на нормата, с което Васил Момов се занимава подробно в цялото свое творчество, непрекъснато допълвайки и усъвършенствайки идеите си, е неотделимо за него от съответния идеал и оценки. Нормата функционира чрез убеждения и принуда, изразява това, което човек трябва да прави и да бъде. Идеалът е свързан с желана бъдеща действителност. Оценката от своя страна е акт, чрез който се одобрява или осъжда някаква минала, настояща и бъдеща действителност, действия, мотиви, резултати. В своите работи Васил Момов изхожда от предпоставката, че нормативната етика има исторически характер, свързана е с базисните характеристики и социалните отношения на обществото. „В зависимост от характера на социално-икономическите

условия и класовото съдържание на моралната система – пише той – в отделните общества са различни изискванията на нравствената норма и критериите за нравствена оценка, различен е моралният пълнеж на понятията за добро (зло), дълг, съвест, чест и пр., в различни типове поведенчески актове и последици се обективират нравствените изисквания, схващания, убеждения и мотиви“ (Момов, 1999: 65 – 66). Социално-класовите отношения и доминиращата идеология са свързани и с обосновката на базисните норми, необходими за оптималното функциониране на съответното общество. Те предполагат определен идеал-бъдеща желана реалност, към която човек се стреми. Този идеал е различен при различните обществени системи и е свързан с определени идеологии. Там, където имаме ясно класово разделение, то налаганата идейна хегемония и свързаните с нея ценности и етика служат като инструмент за утвърждаването на тази хегемония. Философите-етици от древността до днес се опитват да обосноват съответните морални нормативни системи с помощта на различни критерии и аргументи – от „златното правило“ на Аристотел за добродетелта като средина между две крайности, през различните евдемонистични и утилитаристични теории и категорическия императив на Кант до най-различни съвременни етически нормативни теории. Различните нормативни системи са проява на социалните стремежи и интереси на основните групи в обществото и там, където то е социално-класово разделено те имат и социално-класов характер. Неслучайно в периода до 1989 г. се говори за буржоазна етика, чиито различни етапи и промени в обосновката на морала са свързани с различните етапи на развитие на капитализма и различни социални групи в него, водещи до разграничения от типа на либерални, неолиберални, консервативни, неоконсервативни ценности и т.н.

Едни са тези ценности за обществото на държавния социализъм в условията, на които пише основните свои съчинения Васил Момов и други са на различните етапи на развитието на капитализма като се почне от протестантската етика на Макс Вебер и Викторианския морал през XIX век и се стигне до съвременния неолиберален морал, прикриващ класовите противоречия зад лозунги за джендър, расово и етническо равенство, политкоректност и наративи срещу така нар. език на омразата. Момов вижда нормативната етика като такъв тип поведение, което се опира на идеята за осъществяване на едно по-добро общество на равенство в собствеността и разпределението, в което

всеки получава блага според труда и потребностите си. Нормативно той бе свързан с колективизма на етиката до 1989 г. и с търсене на отговор на въпроса как в условия на ускорена урбанизация и индустриализация, на повишаващо се образователно равнище на милиони хора, на прехода от традиционно селско към градско и индустриално общество да се изгражда морално нов човек.

В „Мисията на Диоген“, последната книга на Васил Момов, свързана с етиката и ценностите на личността, фигурата на носещия запаления фенер Диоген символизира това, което той през целия си живот се е стремил да прави – да носи светлина и да търси човешкото в човека, да се опитва да сочи посоката към едно по-добро бъдеще. Затова и в тази негова книга важна тема са процесите на хуманизация и дехуманизация във всички сфери на обществения и личностния живот. Изграждането на едно по-добро и хуманно общество е обещанието, с което идват перестройката и след това реставрацията на капитализма у нас. Във времената на дехуманизация и морален разпад, в които е живял през предходния четвърт век Васил Момов показва, че всичко това се е появило и реализирало с очакванията, че пред нас блести светлината на едно по-хуманно бъдеще. То може да не е дошло, но ние трябва да продължим да го търсим и да се борим за него. Този процес на хуманизация той свързва тясно с необходимостта от рязко повишаване на ролята на етиката на наука, която трябва да заеме лидерски позиции в хуманитарното знание и в практиките на функциониране на съвременното общество.

Метафората за търсещия човека или една по-хуманна реалност, въплътен в търсенията на античния Диоген Васил Момов използва, за да опише съвкупния социален субект на прехода у нас през последните десетилетия, търсещ и очакващ да намери една по хуманна реалност. Той е въплътен и в отделни знакови фигури на управленския политически елит, които играят ключова роля в прехода към съвременния неолиберален капитализъм, описван от тях чрез идеологическия дискурс за „демократия и пазарна икономика“.

В изследването на тази проблематика методологически Момов използва два подхода. Първият е антропологическият подход, чрез който се прави опит да се проследят ценностите на хуманизма, на доброто, благото, обществената полза и свързаните с тях престиж, респект, доверие, толерантност, солидарност, отговорност, надежда, човечност като визии и обещания за идващото бъдеще, и противоположните ценностни резултати

при реализацията на това бъдеще, свързани с дехуманизация, деструктивен ефект, социалната вреда от човешките злини, които характеризират прехода към капитализъм. Вторият подход е сциентисткият – при него нещата се оценяват не през призмата на ценностите, а на истината и обективния анализ на реалните противоречиви процеси в нашето общество. В този контекст именно Васил Момов прави анализ на утопичната заблуда като синтез на намерения, очаквания и илюзии за хуманизация, характеризираща български преход.

Радикалните социално-икономически и политически промени, системната промяна на обществата неизбежно е свързана и с радикални промени в морала, с цялата нормативна система и нейното функциониране. Васил Момов има съдбата да преживее промените в системата преди 1989 г., но да види какво става и след това. Той остана чужд на неолибералните ценности, налагани у нас след 1989 г. Обобщавайки резултатите от първото десетилетие на прехода към капитализъм в своите „Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната промяна“ той си поставя за задача да изследва „някои съществени недостатъци на прилагания модел“ и това как „на преден план излиза поголовното отрицание и разрушаване на всичко създадено от социализма, без да се използва и отделя „зърното от плявата“. „Анализира как разпадът на предходната система носи със себе си процеси и на морална деструкция и деградация. Говори как се е родила „необузdana агресивност: в политическия живот – ежби, озлобление, реванш; в икономическия живот – меркантилна алчност, корупция, грабеж на национални ресурси в духовния живот – нихилистично отношение към широко възприетите национални ценности на социализма, политизирана борба между двата синода, бруталност на религиозни секти; във всекидневния граждански живот – социалнопатологични и криминални деяния, физическо насилие, престъпност, убийства, изнасилвания, проституция и т.н.“ (Момов, 1999: 269 – 270).

Разпадът на предходната система и преходът към капитализъм извеждат на преден план като активни субекти особен тип индивиди, чиято морална характеристика той фиксира с понятието за хамелеонство. Критически отнасяйки се към моралните измерения на реставрацията на капитализма, той подробно анализира как радикалните промени в нашето общество активизират такава характеристика на немалко хора като нагаждачеството, конформизма и това води до десоциализация, до меркантилисткият

стремеж към материална и властова изгода, до потъпкване на принципите на чест и достойнство, до аномия и патология. Особено фрапантни форми приема хамелеонството, свързано със смяната на „идейния цвят“ в политическия живот. Бързите промени пораждаат „масово съзнание за релативизъм, стимулират ситуативни реакции на конюнктурност, на приспособяване към текущата политика“. „В мотивацията на хамелеонството определящо значение има отсъствието на трайни нравствени критерии....., на самоуважение, на чест, достойнство и съвест... – пише той - През последните десетина години сме свидетели на масови прояви на конформизъм и хамелеонство. Притъпена критичност, сервилност и угодничество са присъщи на такава морална позиция (Момов, 1999: 328 – 331).

Показва как безкритично и прибързано се възприемат и налагат модели, принципи и социални технологии на западния капитализъм без да се отчитат нашите национални особености и традиции, националният опит. Как на мястото на предходни ценности като колективизма се настаняват крайни версии на индивидуализма. Разкрива как „декларирането на свободата и правата на човека без необходимите обективни условия, без стимулиращи и защитни гаранции, се превръща в празна идеологична фраза, в морален фалш“. Не се притеснява да каже, че имаме „реставрация на капиталистическото стопанство, с ширещите се прояви на корупция и разграбването на национални блага“, че живеем във време на „всекидневна морална деградация“, в което „личността понася деморализиращите удари на капитала и пазара“, при което „меркантилното отношение се превръща в специфична мяра за оценка и поведение“. В това общество се засилват „политическата демагогия, моралният цинизъм и нихилистичното отношение към моралните ценности“. Много точно анализира „демотивацията на обикновения човек, социално отчужден и обезверен, смазан от всекидневните тревоги, материални лишения и несигурност“. Показва масовите прояви на такова морално зло като омразата с нейните идеологически, политически, меркантилни, социално-психични измерения. Анализира подробно моралния вакуум на обществото, резултат на обществената дезинтеграция и девалвацията на ценностната система, проявяващи се в такива патологични явления като необузdana алчност, злоба, завист, презрение, егоизъм, отмъщение, користна лъжа, агресивно нарушаване на правилата на обществения ред, употребата на наркотици, злоупотребата с алкохол (Момов, 1999: 272, 284, 294 – 295, 304, 306, 314).

Продължение на идеи от своите „Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика“ (1999) Васил Момов прави в своята книга със знаменателното заглавие „Искушената Пандора. Етически студии“ (2006) . Като учен, който се стреми да бъде обективен, той търси и позитивните, и негативните аспекти на извършената промяна. Сред позитивните вижда възможностите за свобода на мисъл, слово и предприемачество, избор на партийно-политическа принадлежност и изповядване на религия, свободен достъп до информация за външния свят, утвърждаването на прагматизма като всеобща методология, стремежът към модернизация на страната. В същото време обаче се оказва, че мащабите на негативните следствия от промените са огромни. За да опише как очакваното демократично „светло бъдеще“ се е оказало реалностите на безпорядък, хаос, дехуманизация, духовна безпътица, деморализация, смазващо разочарование, той използва метафората, свързана с античният митологичен образ на хитрата, лъжлива и разрушителна Пандора, изкушила се да вдигне капака на получения от нея от Зевс съд, в който са били затворени човешките злини и пороци и да ги пусне в обществото, докато на дъното му е останала само надеждата за добър живот. Първата част на книгата му е озаглавена „Деструктивният дух на „Пандора на прехода“: социални патологии“ и в нея той показва как злото се оказва двигател на нашата история от края на 1980-те години насам. И в духа на неговия системен и комплексен подход разграничава и анализира шест основни проявления на деструктивната енергия на злото, която е започнала да движи обществото след перестроечното отваряне на „кутията на Пандора“ (Момов, 2006: 30 – 35). Първо, това са частнособственическият инстинкт и егоизъм, довели до разграбване и унищожаване на гигантско национално богатство, създадено при социализма. Второ, това са публичната конфронтация и междуличностното противопоставяне, довели до дезинтеграция и десолидаризация на социалните отношения, до конфликти, неприязън и воля за мъст. Трето, това е ценностната инвазия на масовата развлекателна и комерсиална култура, шоута и реклами, циничното поведение и вулгарен език, духовно опустошаващи и разрушаващи личността. Четвърто, това са „манипулативни игри“ и социални отдушници – популистки послания, преднамерени манипулации на масовото съзнание, тривиални скандали, сензационен шум за убийства, кражби, изнасилвания у нас и по света. Пето, това са социалното аматьорство, имитациите на социално творчество и промяна. В тях

се съединяват в едно стихията, некомпетентността, волунтаризмът и безотговорността на водещите субекти на промяната, при която случайни личности, появили се от никъде повлякоха страната към разпадни процеси. Шесто, това е примамливият дух на носталгията към миналото, който ни дърпа назад и поражда потискаща тъга. Той е реакция на възприетия модел на реставрация на капиталистически структури, форми на социални отношения и идеологически ценности. В степента, в която носталгията е просто бягство от реалностите на излезлите от кутията на Пандора злини, тя може да носи според него индивидуално утешение, но не и обществена полза. Това може да се промени само, ако енергията на миналото, мъдростта на историческата памет се използват за позитивна промяна на настоящето.

Злите сили на „отворената кутия“ на Пандора опровергават перестроечните Горбачовски обещания, че ще излезем от света на класовия морал и ще влезем в света на общочовешките ценности. „В публичното пространство се сблъскаха конфликтни ценности и агресивни позиции, надделяха партийни интереси. Широко се утвърди практиката на корпоративния лобизъм, който беше легитимиран и по законодателен път... Властовата алчност и властовите злоупотреби, политическото противопоставяне и злобата се превърнаха в поведенчески индикатор на социалното зло. Затова и афишираното послание да се утвърди нов морал в политиката, си остана една химера... Не е възможно днес в нашето общество моралът да бъде един и същ и за богати и за бедни“ (Момов, 2006: 79 – 80). Излязлото от отворената кутия на Пандора зло е убило хуманните надежди за нещо по-добро, което напразно е търсил със своя фенер Диоген.

6. За живота и морала на етика и човека Васил Момов

Васил Момов живя един дълъг живот от почти 91 години, което е с две десетилетия повече от средната възраст на мъжете в България днес. За този дълъг живот има множество фактори, но сред тях безспорно за мен е това, че той бе един добър човек, който не се измъчваше от завист и злоба, отдаден на своето научно признание и гледащ с добри очи на света край себе си.

Размишлявайки за себе си той говори, че животът му е бил подчинен на „креативна амбиция“, че „най-трудното нещо за професионалиста е да се състезава със

себе си“ и от неговия „собствен житейски опит се потвърждава тази изстрадана от живота истина“ (Момов, 215: 269). В своята работа “Мотиви на творческата дейност на учения“ той формулира три основни мотива в дейността на истинския учен. Първият и основният е любовта към истината, стремежът към творческо търсене и научен принос. Вторият е завоюването на престижа и общественото признание като учен, което е свързано с честта и достойнството на личността. И третият е стремежът към морално удовлетворение от постигнатите резултати (Момов, 1979: 294 – 295). Не зная дали при писането на тази своя работа той е използвал като инструмент за анализ интроспекцията, но това което е сигурно е, че тези три мотива в най-висока степен бяха характерни за него и определяха неговото поведение в неговия дълъг и достойно изживян живот. Те бяха и една от предпоставките за този дълъг живот на интелектуалеца, чийто интелект е отдаден постоянно на стремежа на търсене на истините. Неслучайно изследванията показват, че интелигентността е корелирана с по-висока продължителност на живота. Вероятността на интелигентния човек да живее по-дълго е така висока, както вероятността пушача да умре по-рано (Граупог, 2010). Редица от знаменитите интелектуални фигури в историята живеят с много десетилетия повече от средната продължителност на живота в тяхната епоха. Такива знаменитости в областта на философията и етиката като Платон и Кант живеят до 80 годишна възраст. Исак Нютон умира на 84 годишна възраст, Бъртранд Ръсел живее до 97 години, немският философ Ханс-Георг Гадамер – до 102 години. Тримата най-знаменити живи философи в света днес са Ален Бадиу (1937-), който е на 85 години Юрген Хабермас (1929-) , който е на 93 години и Ноам Чомски (1928-), който скоро ще навърши 94 години. Той влезе заедно с тях в групата на хората, които през целия си живот са носели със себе си фенера на Диоген и светлината, която е палел е стигала до много хора.

На Запад има изследвания за това каква е връзката между професионалното занимание с етика и моралното поведение на хората, отдадени на това. Дали професионалното занимание с морала прави хората по-морални? Преди няколко години бе направено такова изследване на 417 етици в германоезичния свят и то достигна до извода, че етиците не са по-морални от учените в други дисциплини (Schönegger, Wagner, 2019: 532 – 559). Друго изследване в САЩ през 2013 г. прави сравнение на моралните нагласи и моралното поведение на 198 преподаватели по етика, на 208 философи, които

не са етици, както и на 167 академични преподаватели от други науки. То също не установява съществени различия в морално отношение при етиците в сравнение с учените, които професионално не се занимават с етика (Schwitzgebel, Rust. 2014: 293 – 327). Единият от изследователите разказва за своята среща с двама епископи, на които задава въпроса дали средно статистически духовниците се държат морално по-добре от останалите. На този въпрос единият епископ му отговорил „По същия начин“, а другият – „По-лошо“ (Schwitzgebel, 2015). Във всяка професия има и добри и лоши хора. И етиците и духовниците не правят изключение. Същото е при етиците и философите у нас.

Това, което отличаваше безспорно обаче етика Васил Момов е, че той беше сред тези, които морално са по-добрите. Това може да е изиграло своята роля и за неговата многодесетилетна отдаденост на науката, който изследва доброто и злото, но от значение е и средата, в която протичаше неговия живот. В този живот той видя и можеше да сравнява реалностите и светогледите, идеологиите, моралните ценности на три съвсем различни епохи.

Първите 13 години от неговото детство бяха във времето на първия български капитализъм в неговата екстремна форма на съюзник на нацистка Германия, световна война и партизанско движение в едно доминиращо селско общество, аграрно производство, патриархални ценности.

Следващите 45 години на младостта и зрялата му възраст бяха на учен по времето на държавния социализъм с неговата идеология на колективизъм и равенство, със съчетаването на традициите на една многовековна история с новите ценности на едно урбанизирано, ускорено ограмотяващо се и ставащо все по-образовано общество, което е приело за свои принцип „единството на минало, настояще и бъдеще“..

Преживя след това още 33 години по времето на разграбилата и унищожила гигантски материален, финансов и човешки капитал реставрация на капитализма с неговите неолиберални ценности на култ към частната собственост, личния интерес и джандър идеологията. Време на грабеж и разрушения, чиито мащаби не познава преди това българската история. Време, в което келепирът, нагаждачеството към новите геополитически господари, а не моралът определя поведението на доминиращите политически и икономически върхушки.

С началото на прехода към капитализма Васил Момов напусна предходните си официални длъжности, но не напусна науката. Ученият беше неговата същност, независима от институционалните позиции. Продължи да работи десетилетия след навършване на пенсионната възраст. Особено внимание в последните си работи обръщаше на националните традиции, националната идентичност и родовата памет – нещо, което не е често срещано явление у нас във времената на прегръщане на глобалистични ценности, бягство на милиони българи по всички краища на света и невиджан в над 1300 годишната ни история демографски геноцид.

Известно е, че гигантското мнозинство от българите не познава или съвсем слабо познава миналото на своя род и имената на близките си, отвъд дядовците, бабите и евентуално техните родители. Това особено е характерно за днешните млади поколения, които все по-малко познават дори историята на страната си, а и много от тях я познават силно деформирано в резултат на манипулациите и пренаписванията на исторически събития през призмата на антикомунизма и легитимацията на днешния неолиберален и евроатлантически капитализъм. Васил Момов обаче има силно чувство за историчност. Неслучайно още от ученическите си години си води дневник за най-важните събития в живота си и много десетилетия след това може да се връща към него и да се опитва отново критично да ги осмисля и анализира. И в най-преклонна възраст продължава до последните дни от своя живот да се връща всяко лято в своето родно място, при останалите близки хора там, да събира информация и да пише. Подробно анализира историята на своето родно място Велики Преслав. Прави сериозни изследвания на няколковековните корени и традиции на Момовия род във Велики Преслав, резултат на което са двете издания на неговата книга „Родовата памет на Момови (XXVII-XX век). Сбирки за публичния образ на родовата памет“ (2010, 2020). Обръща се назад и към своя живот на български интелектуалец, етик, учен и се опитва автобиографично да очертае основните жалони в него и да рефлектира върху това, което е успял да направи.

Така той мина достойно и през последните три десетилетия на своя живот – време на главоломни промени, свързани с разграбването и унищожаването на създаденото от социализма и влизането в икономическите реалности на неолибералния капитализъм и на неговите евроатлантически ценности на идеологическа легитимация на гигантско неравенство, демографски геноцид и морален разпад. В тези условия той запази своя

морал и основни теоретични ценности и идеи. Затова и три десетилетия след излизането на първите негови работи през 1960-те години публикува през 1999 г. своите „Етически студии“, в които са включени или допълнително разработени негови текстове и идеи от ранните години на неговата научна кариера, за които той смяташе, че не са останали назад в миналото, а са актуални и днес.

Запази в себе си всичко хубаво, което бе получил от първите две епохи на своя живот – традициите, родовата памет, трудолюбието на българина, съчетани с нормативната система на колективизъм и морални ценности от времето на социализма. Неслучайно неговата научна страст в продължение на много десетилетия бяха явления като морал, добро, дълг, отговорност, колективизъм. Бе носител на нормативната система, която бе предмет на неговото изследване, макар че не е задължително етиците да бъдат по-морални от останалите хора или от представителите на другите професии. С това въздействаше и на околните край себе си.

Моят собствен живот вероятно щеше да бъде по-различен, ако в ранните си години на човек, занимаващ се с етика не влязох в контакт с него и след това сме участвали заедно на не едно и две научни мероприятия, работили сме по-различни проекти. Две са обаче важните събития от срещите с него, които се оказаха особено важни и за мен от морална и биографична гледна точка. Първото бе поводът за нашето запознанство. То се случи по време на моята аспирантура, когато получих телефонно обаждане да отида да се срещна с него. Отидох в кабинета му на среща и той ми обясни, че прочел моя статия в списание „Философска мисъл“, която много му харесала и казал да му намерят „това момче“ и да го поканят за среща с него. Той имал планирана книга на тема „Добро и дължимо“ в Издателство „Народна младеж“, но нямал достатъчно време да я направи сам и ми предложи да стана негов съавтор, заедно с още други двама български етици, които бил поканил. Така през 1975 г. излезе първата книга в моя живот в съавторство с него и още двама български етици, с които щяхме да крачим дълго заедно в една посока (Момов, Нешев, Проданов, Станков, 1975). В разговора тогава между другото той ми посочи едно шкафче и каза, че като влязъл за първи път в кабинета, то било пълно с доноси на философи срещу техни колеги, останали от времето на предишния заемащ неговата длъжност. Сред писалите тези доноси той отбеляза името на университетски професор, който след 1989 г. стана водещ „демократ“. Попитах го

какво е направил с тези доноси, а той отговори: „Изхвърлих ги в кошчето за боклук“. Такъв беше в целия си живот – изхвърляше в кошчето за боклук и се съпротивляваше срещу всякакви разновидности на злото.

Втората паметна случка, свързана с него стана няколко години по-късно, когато бях млад научен сътрудник в отдел „Философия и социология“ на Института за съвременни социални теории и партийната организация на института се събра по докладна записка от завеждащия отдела проф. Деян Павлов с искане аз да бъда изключен от партията за „антисъветизъм и отстъпление от класово-партийния подход“. Не стигнаха няколко гласа да бъда изключен, след което бях извикан от администрацията и ми бе връчена заповед за дисциплинарно уволнение. Тръгнах си за вкъщи отчаян, че си губя работата и трябва да се връщам на село, а по-пътя срещнах Васил Момов. Той ме попита как вървят нещата с мене и за му разказах за случилото се. Той се пощипа по носа и отговори: „Ще видим тази работа“. След това отишъл при Александър Лилев, който заемаше позицията на секретар, отговарящ и за науката у нас, и му разказал за станалото с мене, той се обади по телефона на директора на Института за съвременни социални теории и го скастрил за това как се държат с млади и перспективни изследователи. Веднага бях извикан в института и ми бе обяснено, че е „станала грешка“ и заповедта за дисциплинарно уволнение бе отменена. Ако не беше Васил Момов моят живот щеше да протече съвсем различно, да се върна в провинцията, да напусна науката и кой знае какво щеше да стане с мене. Познанството ми с човека Васил Момов така тласна живота ми в посоката, в която протече през следващите десетилетия. Нещо, което ще помня и за което ще му бъда признателен през целия ми живот. И не мисля, че аз бях изключение. Край него имаше не един и двама млади хора, на които той по всякакъв начин даваше път в развитието. Това беше Васил Момов – в такива реални ситуации на своето време той показваше как етикетът трябва да бъде и добрият човек.

ЛИТЕРАТУРА

Schönegger, Ph. and J. Wagner. (2019). The moral behavior of ethics professors: A replication-extension in German-speaking countries. – In: *Philosophical Psychology*, Vol. 32, N 4, 532 – 559.

- Schwitzgebel, E. and J. Rust.** (2014). The moral behavior of ethics professors: Relationships among self-reported behavior, expressed normative attitude, and directly observed behavior. – In: *Philosophical Psychology*, Vol. 27, N 3, 293 – 327.
- Schwitzgebel, E.** (2015). Cheeseburger ethics. – In: *Aeon*, <https://aeon.co/essays/how-often-do-ethics-professors-call-their-mothers>, June 14.
- Singer, P.** (1986). *Applied Ethics*. Oxford University Press.
- Traynor, K.** (2010). Old and Wise: Why Do Smarter People Live Longer? – In: *Scientific American*, <https://www.scientificamerican.com/article/old-and-wise/>, November 1.
- Момов, В.** (2006). *Изкушената Пандора. Етически студии*. С., Фабер.
- Момов, В.** (1969). *Нравствената норма и нейната реализация*. С., Наука и изкуство.
- Момов, В.** (1999). *Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика*. С., ИК „М-8-М“ и ИК „Славяни“.
- Момов, В.** (1972). Деонтически ценности и възпитание. – В: *Проблеми на ценностите и деонтичната логика*. С., Изд. на БАН.
- Момов, В.** (1973). Мотиви на творческата дейност на учения. – В: *Етически проблеми на науката* (Ред. С. Ангелов и Я. Янчев). С., Наука и изкуство.
- Момов, В., К. Нешев, В. Проданов, Д. Станков.** (1975). *Добро и дължимо*. С., Народна младеж.
- Момов, В.** (1979). Функции и проблеми на приложната етика, В: *Личност, светоглед, нравственост*, С., Наука и изкуство.
- Момов, В.** (1982). Проблеми на професионалната етика. В: *Марксистко-ленинска етика*, С., Партиздат.
- Момов, В.** (1999). *Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика*. С., ИК „М-8-М“ и ИК „Славяни“.
- Момов, В.** (2006). *Изкушената Пандора. Етически студии*. С., Фабер.
- Момов, В.** (2015). *Мисията на Диоген*. С., Фабер.

**НРАВСТВЕНАТА НОРМА КАТО ИНФОРМАЦИОНЕН ФАКТОР НА
ХУМАНИЗИРАЩАТА СОЦИАЛИЗАЦИЯ[1]**

ВАСИЛ МОМОВ

**MORAL NORM AS AN INFORMATION FACTOR OF
HUMANISING SOCIALISATION[1]**

VASSIL MOMOV

Abstract

The main goal of the article is to trace the resonance of some modern theoretical-methodological ideas of contemporary ethics on the basis of the authors' previous scientific studies. The information potential of moral norm in the processes of humanising socialisation is analysed.

Keywords: ethics, socialisation, moral norm.

В настоящата статия се проследява **резонансът на модерни теоретико-методологични идеи и подходи** в съвременната етика. За което правя един съгъстен своеобразен тематичен „маратон“ по моето изследователско дело от втората половина на миналия век. Представям ги на места твърде лаконично. Такъв подход може да подсказе и приемствената връзка в професионалния труд, основаващ се на отрицание и алтернативна промяна. Приоритетно значение придавам на **иновативната мотивация и реализация** в нашата обновяваща се марксистка етика. Която завоюва и защитава нов гносеологичен статус и автономна социална позиция.

Приемам за изходна методологичната визия на **Норберт Винер** за „способността на живото същество да установява своето бъдещо поведение върху основата на минал опит“ (Винер, 1958: 45-46). „Патриархът“ на съвременната кибернетика обяснява голямото регулативно значение на **обратната връзка** (информация) с това, че при нея корективите идват от резултатите към причината. Т.е. този принцип (закон) е присъщ на универсалната причинно-следствена динамика в обективната действителност. Тук интересът се насочва към неговото многостранно

действие в обществото. Има се предвид корелационната връзка с явления и процеси в редица посоки. Ще маркирам някои от тях.

Преди всичко са универсалните потоци на информацията, която е не само отражение на социални потребности, но и средство за решаване на човешки проблеми. **Информационната теория и методология дава рационален подход** най-вече за адекватно обяснение и насочване на процесите на регулацията, комуникацията и социализацията в общественния живот. В тази посока **кибернетичния стил** се възприема не за технологично средство, а преди всичко като радикална промяна в самия подход към социалните явления. Под влияние на кибернетичния подход се създава нова лексика и проблематика в изследването и на човешката личност, появяват се понятия като „**изпреварващо отражение**“ (П. К. Анохин), „**модел на потребностното бъдеще**“ (Н. А. Бернщайн). А още през 1932 г. И. П. Павлов подчертава, че „човекът е система, която се **саморегулира** в най-висока степен... и се усъвършенства“ (Павлов, 1951: 188). Все по-активно се прилагат кибернетичните, математическите и други рационални методи от правната, психологическата, педагогическата, социологическата и други хуманитарни науки.

Използването на новите теории и точни методи при изследването на съзнателно-психичната дейност във взаимодействие със социалната среда разкрива оптимални възможности и за тяхното **интегриране с епохалните завоевания на генетиката** (Дарвин, Мендел, Вайсман, Морган и др.). Генетичният подход прибавя мощен съзидателен заряд при изследването на човешкия род, качествено нова стъпка в усвояването и прилагането на рационалната научна методология. Дава ориентация и критерии за научно обяснение и овладяване на процесите и на хуманизиращата социализация.

Логичната мисъл ни приближава до позицията на руския генетик акад. **Николай Дубинин** (Дубинин, 1974) за единството и взаимодействието на биологичния и социалния фактор в човешкия род. Като се абстрахирам от състояли се дискусии за отношението на биологично и социално, в мои публикации е представен неговият модел, според който еволюцията на човечеството се осъществява от единството на генетичната и социалната програма (информация). Става дума за човешкия генотип и фенотип. В своята концепция въвежда категорията „**социално наследяване**“, с която обозначава

цялата съвкупност от културни завоевания и исторически традиции на човечеството, на цивилизационния прогрес. Усъвършенстването и смяната на социални програми е диалектичен процес на отрицание, промяна и обновление. Това е процес на **акмулиране на социален опит и неговото наследяване**, в който обратната информационна връзка осъществява дръзко своята съзидателна функция. Теорията на видния учен има особено значение за обяснение на **генетичните основи на хуманизиращите процеси** в обществения живот.

Регулативният, комуникативен и социализиращ потенциал на информацията има доминиращо и решаващо въздействие върху **нормативните системи**. В своя знаменит труд „Капиталът“ **Маркс** пише, че „регулярността и редът са именно форма на общественото заздравяване на даден начин на производство“. А **Енгелс** добавя към тази мисъл следните постановки: „На известно, твърде първично стъпало на общественото развитие възниква потребност да бъдат обхванати от общо правило повтарящите се всеки ден актове на производство, разпределение и размяна на продукти, да се положат грижи индивидът да се подчини на общите условия... Това правило, което в началото е обичай, става закон“ (Маркс, 1958: 809; Маркс, Енгелс, 1957: 719 – 720). Както се вижда в тези мисли акцентът е поставен върху регулативната функция на нормата в общественото производство. В моята позиция по-нататък доминират коментарите и посланията за възможно най-широката роля на социалната норма по хуманизацията на обществото. Безспорно нормата създава порядък и ред, организира и дисциплинира човешкото поведение, утвърждава привички за последователност в действията и постъпките. Но такива ефекти се постигат и с други информационни фактори – като обратната връзка, оценката, субективната мотивация на личността и пр. Нормативната информация не е само прагматизиран феномен – преди всичко е възплъщение на ценности. **Нейната доминираща функция е да социализира и хуманизира човешката личност с усвояването именно на нормативните ценности.**

Как, по какъв начин се реализира социалната норма. **Отличителна особеност на функционирането на нормативната информация е нейното „изпреварващо отражение“**, с което се моделира „потребно бъдещо състояние“. Това ми даде основание да възприема рационалната теза на наши ученоведи (проф. **Никола Стефанов**) за прескриптивния характер на нормативната информация. Което означава, че тя предписва

отношение и поведение под формата на императивно, повелително изискване. Така се откроява деонтичният заряд на действието на нормата. **Деонтологичният подход е свойственият на нормативните системи начин на разглеждане и обяснение на тези социални явления.** Като учение за дълга, отговорността на човека и публичните общности, деонтологията има днес нарастваща роля в общественото управление и иновативното професионално творчество – особено при алтернативни и рискови ситуации. **Има и решаващо значение за дефинирането на собствения етически подход.** Към това ни насочва и отправната методологична мисъл на Хегел, че „моралната гледна точка е стадият на отношението към дължимото и изискваното“ (Гегел, 1934: 125). Имайки предвид нейното заявяване в контекста на философските изследвания на правото, тя би могла да се възприеме за обща постановка на нормативното познание. А към нейната прецизна конкретизация привличам и друга – много по-популярна теза на Маркс, според която **моралът се опира на автономната воля на човека.**

И така стигаме до **мотивацията на дължимото отношение** при реализацията на моралната норма. Личната подбуда, подтик може да подскаже житейска мъдрост, здравомислие, но и подведе, заблуди, увлече. Тук се осъществява **единен процес на персонификация на дължимото изискване.** Кое то ще рече, че нравствената норма социализира персонифициращо – като се модифицира в определени позиции, убеждения и качества, в общественополezni ценности. Има се предвид такъв процес, който е подвластен на свободната воля, на съвестта на човека. Персонифицираната социализация създава и необходим **баланс в динамичното взаимодействие на човешката личност с обществената среда.** Така коментираните явления не са антиподи, а идентични в своята социална същност и хуманитарен ефект. Не без основание Маркс възприема човешката личност като съвкупност от обществени отношения. Във връзка с казаното подхождат и мислите на видния руски психолог Л. С. Виготски, заявявайки че „**всички съзнателно-психични функции са интериоризирани отношения от социален порядък,** основа на социалната структура на личността. ... Човек и насаме запазва функцията общуване“ (Виготский, 1960: 198).

Направеният анализ на информационната природа на нормативните системи дава възможност да се извлекат **обобщаващи изводи.** Преди всичко това са: (а) Ролята на

информацията от миналия опит за определяне на бъдещо поведение, от една страна, и от друга – нейното обратно (корективно) действие от последиците към причините; (б) Нормативната информация като **изпреварващо и прескриптивно, повелително отношение**; (в) Нормата като хуманизиращ социализиращ фактор чрез персонификация на ценности върху основата на личностна мотивация и свободна воля. Както се вижда, тези информационни явления и процеси преливат едно в друго и по такъв начин поддържат **балансиращата динамика на хуманизиращата социализация**.

За постигането на очакваните позитивни ефекти **нормативната информация в обществения живот се дефинира и кодифицира като институционална мяра** на поведение, общуване, оценъчно отношение. Именно тук е мястото да се позова на **Ленин**. При изява на позиция по публичното управление отбелязва за правната норма, че е еднакъв мащаб, прилаган към различни хора, които в действителност не са еднакви, че е политическа мяра (Ленин, 1953, Т.33: 93; Т. 23: 431). Тази мисъл възприемам за **фундаментална теоретико-методологична постановка в областта на деонтологията**. В съответствие с нея може да се каже, че **всяка социална норма е своеобразна мяра (еднакъв и общ мащаб)** за поведение и действие на човека. (Още повече, че думата „норма“ произлиза от лат. *norma*, която означава „мерило“). Това явление (понятие) може да се коментира в три аспекта, като: **външна мяра** (норма – рамка) на поведение – своеобразен модел на поведение; **персонифицирана мяра** – осъзнато и възприето дължимо отношение; **мащаб за оценяване и промяна** на човешкото поведение.

Специално искам да привлека интереса към изразите „еднакъв мащаб за различни хора“ (**Ленин**); „потребност да бъдат обхванати от общо правило повтарящите се актове в обществения живот“ (**Енгелс**) и на видни теоретици на правото (**Л. С. Явич** и др.) – които възприемат човешката способност „по пътя на абстрахирането да се обхваща цяла група повтарящи се, циклични явления и процеси, еднакви варианти на поведение с общи правила“. Нормативната мяра – ако и да е абстракция от висш порядък, се прилага и функционира за огромно множество различни и единични социални явления, позиции и актове на обществен труд, за човешки индивиди – като ги **социализира, интегрира, солидаризира и направлява**. Изпълнява не само организираща и спояваща социална роля, но и предполага съзидателна хуманизираща мотивация. А това означава, че нормативната мяра не е „щампа“ – нито „диктат“ или катехизисно правило, а такъв

ценностен ориентир, който съчетава **ригидното** стабилизиращо изискване с **толерантното** отношение в човешкото общуване. Характерно най-вече за нравствената норма и процеса на нейната поведенска реализация.

Обобщителните оценки свидетелстват, че нормативната информация функционира и се реализира в изключително широка, многолика и противоречива предметна територия, наситена със социални причинно-следствени закономерни връзки и зависимости. От научната мисъл те се интерпретират с категориите необходимост и случайност, възможност, действителност и вероятност. Те имат централно значение в **теорията на вероятностите, която изследва закономерностите на случайните явления от масов характер**. Тези явления тя изучава било като статистически съвкупности или като многократно повтарящи се явления и събития. Не само съдържателната кибернетична теория на информацията, но и съдържателната математическа теория на вероятностите имат голямо **евристично значение за разкриване на обективните закономерности на процеса на реализацията на социалната норма**. Прилагането на тази методология в моята изследователска дейност показва, че реализацията на нравствената норма в поведението на личността при дадена социална среда е **статистико-вероятностен процес**. Макар и да изразява обществена потребност, необходимост и да се възприема от личността като осъзнато дължимо отношение, нейната **поведенска реализация има вероятностен характер**, доколкото се изправя срещу случайни рефлексии и обстоятелства от обективно и субективно естество. А и вероятността се възприема като степен на необходимото и възможното да стане действителност или да се приближи към реалностите. Много добре съзнавам, че тази тематична материя изисква обстоен анализ; тук си позволявам да набележа само „ариадните нишки“ на подхода към сложния и заплетен теоретичен проблем.

Като приключвам автобиографичното промотиране на първия, стартов етап на изследователската дейност в етиката – тогава, когато тя утвърждава своя статус на самостоятелна наука, изпитвам потребност да изразя признателност за престижната оценка по **успешното приложение на иновативния сциентистки подход в моето професионално творчество** (Проданов, 2008: 44, 211).

През втория етап на професионалната дейност навлизам в широката предметна територия (изследователска и приложна) на хуманизацията, което **позволява да съединя усвоената информационна методология със съвременното човекознание**. Възприето не само като антропологично познание, но и фактор за обществен прогрес и самореализация на човешката личност. Появяват се моите монографии: „**Човек, моралъ, възпитание**“ (Москва, 1975); „Изкушената Пандора“ (2006); „Мисията на Диоген“ (2015), както и **публикации за родовата модернизация и хуманизация. Мото на тази изследователска и експертна ориентация възприемам знаменитите мисли на Маркс**: „Същността на човека не е абстракция, присъща на отделния индивид, тя е съвкупност на всички обществени отношения“ и „Щом характерът на човека се създава от обстоятелствата, то тогава обстоятелствата трябва да се направят човечни“ (Маркс, Енгелс, 1957, Т. 2: 98; Т.3: 5, 277). Логично съединени – ги възприемам за **фундаментален подход към хуманизиращата социализация** с възлово значение за еволюцията на човешкия род.

Неслучайно Маркс насочва интереса към **характера на човека**. Това качество не е изолиран личностен сегмент. То функционира корелационно с цялостния съзнателно-психичен и поведенчески живот на човешката личност. Вплетено е в основни нейни компоненти, които изпълняват синтетични функции. Такива са: **личностен светоглед** (идейни възгледи, убеждения, стремежи); **манталитет** (начин на мислене, поведение, действие); **темперамент** (зависим от състоянието на нервната система); **нрави** (като непринудена рефлексия на привично отношение); **житейска мъдрост** (акумулиран социален опит от минало и настояще за бъдещо поведение) и още други от когнитивно естество. Така в широкия смисъл на думата характерът може да се разглежда за **социохуманитарна категория с ключова роля в теорията и практиката на съвременната хуманизация**, където е и балансиращ регулатор, и социализиращ фактор.

Съзидателната функция на подхода на Маркс се определя не от лексикалната "буква", а от неговия **креативен рационален дух**. За мен това е стратегическа мисия, която напомня хуманитарната представа на **Диоген** за честен човек. Тази мисия се обогатява и интензифицира през XX век от видни учени, мислителни, хуманитаристи. Представям ги в **изследователски и приложим за реализация цикъл** по следния начин:

От епохалните открития на **класиците на генетиката за планетарната мисия на виталния човешки геном** и на великите идеи на руските академици **Владимир Вернадски** и **Дмитрий Лихачов** за **планетарния статус на човека** като регулатор на биосферата, за екологията на културата и човешкия дух в името на социалното творчество и нравствената самореализация на личността; **към общочовешката повеля на световния физик и науковед Джон Бернал** за мирно и хуманитарно използване на науката и на видния немски хуманитарист **Херберт Маркузе** – със своя зов за отстраняване на агресията и насилието, омразата и страданието в човешките отношения; **до уникалната школа на Ейбрахам Маслоу** за хуманистичния модел на мотивацията на човешката личност, която да твори блага, а не да става продукт на сделка. Както се вижда, **цикълът започва от генетичните корени и планетарните координати и завършва със съзидателната мотивация на човешкия род**. Всички тези компоненти са внушителна, мощна **интелектуална подкрепа** на антропологичната кауза на Новото време, когато Човекът (с главна буква!) се провъзгласява за висша ценност. За което се изисква **нов тип хуманизъм – и като познание, и като практика**. Всичко това се отнася към широката платформа на хуманизиращата социализация на обстоятелствата – **формиращи (по Маркс!) човешката личност**.

Позовавам се на двама наши съвременни английски генетици. Проф. **Робърт Уинстън** в свое интервю казва: „Не можем да променяме гените си, но можем да променим начина, по който отглеждаме децата си... Трябва да обърнем по-голямо внимание на средата... **тъй като тя води до промяна на когнитивно ниво**“. (В. „Труд“, 17 май 2014). Именно промените на когнитивно ниво имат **определящо значение** за родовата хуманизираща социализация. Разсъжденията продължавам към **по-широката интерпретация** на когнитивните процеси. От проф. **Ричард Докинс** научаваме следната информация. В своя фундаментален труд „**Себичният ген**“ (Докинс, 2015) той отбелязва такива свойства и способности на човека, каквито са: **социалното предвиждане**, дългосрочната памет; наличието на **интелектуален апарат** у човека за дългосрочни интереси; определящото влияние на генома върху човешкото поведение чрез нервната система и мозъка – както и тяхното **влияние върху съзнателно-психичните качества** като съчувствие и солидарност, завист и лицемерие и др. Следователно **когнитивното има по-широки параметри и функции от познавателното мислене**, включва не само

знания, но и умения, социален опит от миналото – приложими в битието. Затова в мои публикации за родовия живот откроявам и позитивен **прагматизиран сегмент** в когнитивното, който може да бъде и фактор за многостранно социално творчество.

Всички тези фенотипни изменения, постигнати с делови труд, образование, професионално творчество, публична реализация и пр., **формират ценностното съдържание на социалната програма**, предавана (по Дубинин) в човешката еволюция. Неин **ревностен защитник и надежден носител е и нравствената норма** със своите ценности и повели – осъзнати като дължимо отношение. Не само обаче нравствената норма. Има и **други носители** на информацията при социалното наследяване. Това са: останалите нормативни системи; културните и битови традиции и стереотипни форми; религиозните обреди и канони – но най-вече **дълголетното информационно присъствие на писменото слово**. Приоритетната позиция на нравствената норма се определя от нейните ценности, които стоят **най-близко, непосредствено до хуманитарната мисия на съответното общество**. Да се прави добро, полезно и желано за човека е тяхната специфичната функция. За здравословен живот и духовно израстване – срещу смъртта и невежеството. **Съвременната етика – по обективна потребност става активен и деен фактор** в процесите на хуманизацията – със стимулираща съзидателна позиция и резистентна изява срещу дехуманизиращите явления. Представената широка и динамична панорама за хуманизираща социализация разкрива **оптимални хоризонти и визия за етическо творчество**. Етиката заема лидерска позиция в човекознанието и хуманитарната практика.

Но... действителността за зла участ поднася **неочаквана изненада** – горчиви реалности от **неолибералната политика и практика**. С чиято агресия, диктат и манипулативна пропаганда се сблъскват и подкопават благородните цели и стремежи. От втората половина на XX век настъпват **тревожни процеси на глобална дехуманизация**. Създаде се не само капиталистичен начин на производство и пазарна икономика, но и прагматизиран и **комерсиален живот с мизерно материално и духовно битие**. Широко и арогантно се отваря „**Кутията на Пандора**“. Но за разлика от древната Пандора – сторила това от наивно любопитство, то „Пандора на промяната“ го направи **преднамерено с манията за абсолютна хегемония**. Изпусна се безотговорно деструктивният дух с целия негов **спектър от злини, беди и пороци**: войни, терор и

насилие; властови амбиции и отмъщение; разкош, алчност и плътски хедонизъм; конфликти между бедни и богати; природни и миграционни епидемии и пр. Всички са блестящо представени от великия испански художник **Салвадор Дали** в неговата картина.

Самокритичната присъда за реалните последици от „хуманизацията“ на обстоятелствата по лелеяните западни ценности произнесе **Вацлав Хавел** с думите: „Ние очаквахме истината и красотата да победят лъжата и омразата и хората да станат по-добри, а те станаха по-лоши“. **Диагнозата обаче на социалното заболяване се даде от Джоузеф Стиглиц** (Сиглиц, 2005). В свои публикации отбелязва, че идеолозите на преходните икономики не можаха да оценят значението на **социалния капитал** – това, което икономистите определят за „лепило“, спояващо обществото. А от своя страна ще кажа, че за нас, хуманитаристите, е този **фокус, в който се съсредоточава виталната енергия на човешкия род**. Пренебрежителното отношение към проблемите за социалното неравенство и бедността, на мафиотски капитализъм и духовна деградация и пр. произвеждат **смазваща ерозия на социалния капитал**. При което моралните ценности са най-чувствителния обект на дехуманизация. Не става дума за периферни и случайни деривации, а за **системни феномени и процеси, произтичащи от порочната същност на натрапения модел**. Тези обстоятелства стават устойчив резистентен фактор срещу внушителната визия за социализираща хуманизация.

От обновената **етика на развитието** (ЕРБК, 2015) днес се изисква не само дръзка протестна позиция и опора на критичното обществено мнение, но и **алтернативно творчество**. А от етиците се очаква да поемат и изпълняват **професионалната роля на интелектуални хуманитаристи** по диагностицирането, моделирането и експериментирането на иновативен социален опит за промяна и развитие. Това именно е актуалното призвание на професията!

Заклучителни думи: Връщам се към изходната заявка. Направеният тематичен маратон показва, че информационната методология на Винер, генетичната теория и позицията на Маркс за хуманизацията са **иновативният научен фундамент на моето целокупно професионално творчество – етическо и публично**. Интегрираща „тъкан“ на изследвания предметен сюжет. Невероятен шанс за мен е неговото осъществяване в

историческото време на **радикалните обновителни процеси на етическата мисъл**. На такава промяна, която вече доказва своята обективна потребност, креативна възможност и обществена полза. Моето дълголетно професионално дело свидетелства за приоритетната роля на една изстрадана поука: това е **опората на колективното рамо и интелектуална енергия, на солидарната воля на нашата етическа общност**. Която вече десетилетия убедително защитава своя професионализъм с теория, публичен дебат и експертна дейност.

БЕЛЕЖКИ

[1] Настоящият текст е завършен през месец януари 2019 г. и тук се публикува посмъртно със съгласието и съдействието на наследниците на автора.

ЛИТЕРАТУРА

- Винер, Н. (1958). *Кибернетика и общество*. Москва, Изд-во иностранной литературы.
- Выготский, Л. С. (1960). *Развитие высших психических функций*. Москва, Изд-во АПН СССР, 198.
- Гегель, Г. (1934). *Философия права*, Т. VII, Москва, Изд-во Соцэкгиз.
- Докинс, Р. (2015). *Себичният ген*, С., Изд-во „Изток – Запад“.
- Дубинин, Н. (1974). *Генетика и будущее человечество*. Москва, Знание.
- Етика и развитие: българският контекст*. (2015). В. Търново, Фабер.
- Ленин, В. И. (1953). *Съчинения*, Т.33, С., Изд-во на БКП.
- Ленин, В. И. (1953). *Съчинения*, Т.23, С., Изд-во на БКП.
- Маркс, К. (1953). *Капиталът*. Т. III, С., Издателство на БКП.
- Маркс, К. Ф. Енгелс. (1957). *Избр. съч.*, Т. I, С., Издателство на БКП.
- Маркс, К. Ф. Енгелс. (1957). *Съч.*, Т. 2, С., Изд-во на БКП.
- Маркс, К. Ф. Енгелс. (1957). *Съч.*, Т.3, С., Изд-во на БКП.
- Павлов, И. П. (1951). *Собр. соч.*, Т. III, Москва – Ленинград, Изд-во АН СССР.
- Стиглиц, Дж. (2003). *Глобализацията и недоволните от нея*. С., Из-во Инфо ДАР УНСС.
- Шест десетилетия академична философия. История, етапи, поколения, парадигми, дискусии*. (2008). Проданов, В. (Съст.). С., ИФИ – БАН.

**ИМА ЛИ СПЕЦИФИКА ДЕОНТИЧЕСКАТА СИТУАЦИЯ ПРИ
СЕДЕМГОДИШНОТО ДЕТЕ?
(ЗА ДЕТСТВОТО НА НАШАТА МОРАЛНА СВОБОДА)**

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките
ema_marinova@abv.bg

**IS THERE A SPECIFIC DEONTIC SITUATION IN A SEVEN-YEAR-OLD CHILD?
(ABOUT THE CHILDHOOD OF OUR MORAL FREEDOM)**

EMILIYA V. MARINOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

The article emphasizes the importance of preschool age for the moral freedom of the individual. The personal self-identification is derived as an explanatory principle adequate to the ongoing processes. The analysis is based on the dynamics of moral judgments of the child and the objective studies of morality.

Keywords: moral autonomy, preschool age, moral judgments of the child.

Въведение

В етическата литература темата за спецификата на нравствената регулация има централно значение. Тя се интерпретира чрез понятията дълг, социална необходимост, отговорност и свобода, нравствена норма, мяра и др. В обратен са също така понятията социализация и персонификация, външно и вътрешно, детерминация, установка, мотивация и мн.др. (Дробницкий, 1974; 1977; Момов, 1969; 1972, Драмалиев, 1972; Станков, 1976; Момов, Нешев, Проданов, Станков, 1975 и др.). Въвежда се и понятието деонтическа ситуация, към което се насочваме в настоящето изложение. Чрез него се описва онази ситуация, при която нравствената норма се персонифицира и реализира в поведението. Деонтическата ситуация е във фокуса на интерес на етиците – нормативисти от миналия век във връзка с проблемите на нравствено формиране на

личността. В българската етика понятието е застъпено от изследователите на нравствената норма. За нас съществена в това определение е препратката към три важни аспекта на реализирането на нравствената норма в индивидуалното поведение, определени като „елементи“ на деонтическата ситуация. Това са „социално значимите нормативни изисквания (задължения), установката у личността към дължимото и обективните социални условия, които позволяват да се реализира съответното дължимо поведение“ (Момов, 1969: 150). В по-общ смислов план тези три елемента могат да бъдат преформулирани като деонтически, динамичен и базов.

Фокусът на нашето изложение е върху началното формиране на деонтическата ситуация в жизнения път на човека и извеждането на нейните специфики (ако има такива). Ще покажем, че в зората на личностното развитие дължимото добро се реализира чрез желаното добро, благодарение на качествения прелом в мотивационно-потребностното развитие. Това е началният тласък към постигането на личностната свобода. Ще изведем личностната самоидентификация като адекватен обяснителен принцип.

Анализът се основава върху динамиката на детските морални съждения. Информация за тяхното развитие има достатъчно в обективните изследвания на морала и ние ще я съпоставим и анализираме (Маринова, 2019; 1998).

Проблемът е педагогически значим. Той се конкретизира в питането на етици, психолози и педагози за това, кога и как в своето личностно формиране човек има потенциалът сам да избира и следва доброто.

Ще се спрем върху възрастовата специфика на деонтическата ситуация, за да изведем специалното място на предучилищната възраст за нашата морална свобода.

Възрастова специфика на деонтическата ситуация

Деонтическият аспект на реализацията на нравствената норма предполага наличие на значими социални изисквания с опция за тяхната персонална видимост, за да могат те да бъдат осмислени като персонално задължение. Ще покажем, че тази „видимост“ има както когнитивен, така и мотивационно-потребностен характер.

От една страна в предучилищната възраст морално дължимото е достъпно за съзнанието на детето. То има ясно формулирана представа за онова, което се одобрява

от възрастните и добре осъзнава какви са техните очаквания. То знае, че не е добре да се чупят чашки, че казването на не-истина се нарича лъжа и тя е нещо лошо, че играчките трябва да се делят справедливо. То съобщава охотно, че баба настоява по определен начин да се отнасяш към детето с различен цвят, като го не го наричаш „негър“. За това свидетелстват изследванията на Ж. Пиаже, Л. Колберг, С. Г. Якобсон, В. Г. Щур, Е. В. Суботски и др., които са проведени по различно време и в различни култури (Piaget, 1932; Kohlberg, 1971; 1976; 1971; Субботский, 1979; 1979-а; Якобсон, Почеревина, 1982; Якобсон, Нежнов, 1977; Якобсон, 1984; 1979; Якобсон, Щур, 1977; Якобсон, Лавриненко, Федорова, 1975; Якобсон, Курбанов, 1983; Маринова, 2019 и др.).

В същото време има несъответствие между знанието за моралното и неговата реализация на поведението. Към това разминаване ни насочва Ж. Пиаже при изучаването на моралното правило. Той специално посочва, че най-големите палавници знаят най-добре кое е добро и дължимо в играта, но от това далеч не следва спазване на правилата. Подобни данни са получени при повторенията на изследването по друго време и в друга културна среда. Показателно е несправедливото разпределяне на играчките от деца, които знаят как се разпределя справедливо (Якобсон, Щур, 1977). Добре е известен и лабораторният експеримент със забранената играчка на Дж. Аронфрид, в който се проследява поведението на детето в присъствие и при отсъствие на възрастен (Хекхаузен, 1981; Aronfreed, 1976).

Хетерохронността е присъща и за мисловната дейност и може да бъде проследена в развитието на моралните съждения на детето. При анализа на дължимостта е важно да се акцентира върху сериозното разминаване между теоретичната и афективната морална мисъл в предучилищната възраст. Така например детето знае от баба си, че „те не обичат да им казват негри, а искат да ги наричат „черни“ (теоретично морално съждение). В същото време детето в реална ситуация преценява, че „те са черни, но са си негри“ (афективно морално съждение) (Маринова, 2020).

Очевидно персоналната видимост на значимите социални изисквания и процесът на тяхното осмисляне предполагат не само когнитивен, но и динамичен компонент; нормативното изискване оживява чрез персоналното самозадължаване. Самозадължаването, от своя страна, трябва да е доброволно, без външен натиск, а и да е силно енергетично. В общия случай вътрешната нагласа или мотивация в нашата

етическа литература се обяснява чрез механизма на установката (Момов, 1969). Тук няма да коментираме потенциала на този обяснителен конструкт, а по-скоро ще се опитаме да изведем най-адекватния за разглежданата възраст обяснителен принцип, който отговаря на нашето виждане по въпроса.

За целта ще се върнем отново към хетерохронността на моралните съждения (Piaget, 1932; Kohlberg, 1981; 1976; Маринова, 2019 и др.). По-специално ще открием спецификата в развитието на две групи морални съждения. Едните отразяват моралното мислене за другия (неговата постъпка и личност), а другите – за себе си (своята постъпка и личност), като проследяването става в три възрастови отрязъка, определени като ранно, средно и късно предучилищно детство. Няма да сгрешим, ако кажем, че когнитивният принцип е доминиращ в динамиката на въпросните съждения, а развитието на логическото мислене е в основата на протичащите процеси. Показателно е преодоляването на ригидността и „черно-белия“ характер на детската мисъл: в съждението за постъпката обективното разбиране на отговорността [1] отстъпва място на субективното разбиране за отговорността [2]; в съждението за личността детето преодолява еднопосочната връзка „лошо е постъпил, значи е лош“ и достига до идеята, че личността може да има и добри и не-добри постъпки. В предучилищното детство (което е един доста голям период от детското развитие – от три до седем години) видимостта е за приоритет на развитието на детската логика и на когнитивния принцип.

Само че в тази обща хомогенна картина има голямо изключение, което изцяло променя логиката на протичащите процеси и пренасочва детското мислене по нов, социален коловоз. Това изключение е свързано с моралното съждение за себе си като личност и то може да бъде наблюдавано още с средата на предучилищното детство. Детето игнорира постъпката, когато мисли за себе си като личност. Постъпката все едно не съществува, тя е от друг разказ. Детето неизменно твърди, че е добро, без да има значение каква простъпка е извършило. В същото време то все още е далеч от представата, че личността може да има и добри, и не-добри дела. Въпросът е защо детето винаги мисли за себе си като за добро, като игнорира конкретните постъпки.

Причината е в това, че у детето се е появил нов образец, с който то започва да се идентифицира. Това е възрастният и неговият свят, които пренасочват мисленето за себе по нов коловоз – социален по своя характер (Елконин, 1999). Теоретичната морална

мисъл и съответно теоретичното морално съждение отразяват знанието на детето за света на доброто и дължимото в света на възрастните. Моралното знание е предмет на усвояване, на внушения, на възпитание, добре прикрити и маскирани чрез образци, модели, вербални, естетически и др. послания и др. Но не води до самозадължаване.

За да пожелае да следва доброто, детето трябва да има отношение към него, да има потребност да е добро. Точно това се случва в предучилищното детство, когато детето се устремява към света на възрастните, като го преживява като желано добро. Съответно всичко, което е свързано с така желания свят на доброто се преживява като желано и добро. Дори знанието за света на доброто придобива нов блясък – блясъкът на желаното добро.

Като се стреми да е голямо и добро, детето мисли за себе си като за добро и тази идентификация с доброто влияе върху реалното му поведение. Това влияние се определя като психологически механизъм за развитие на моралното поведение от С. Г. Якобсон и В. Г. Щур в серия от формиращи експерименти. Там се показва, че новата идентичност (на голям и добър) е основен стимул за промяна в конкретните постъпки. В изследването на руските психолози се вижда, че детето започва да се стреми да не постъпва като Карабас-Барабас, защото то е като Буратино и е добро. Противоречието на положителната представа за себе си като цяло (в резултат от въпросната самоидентификация) и отрицателната представа за своята собствена постъпка е основен психологически механизъм за моралното развитие на детето в предучилищна възраст (Якобсон, Щур, 1977). Така самоидентификацията с доброто е условие и фактор за преодоляването на негативните изяви. В наше изследване на примера на появата у детето на отношение към другостта като морален факт показваме, че процесите на личностна идентификация са водещи за отношението и възприемането на различия. Поставяме акцент е върху това, че знанието за света на морала и идентификацията със света на доброто са два различни процеса, единият от които има когнитивен характер, а другият – личностен. Ето защо е толкова важно не само как учим нашите деца да мислят за лъжата, кражбата, за другостта, а също така как ние самите живеем и действаме. Честни и справедливи ли сме в ежедневието, в малките постъпки; как се отнасяме с болните, хората с увреждания, бежанците, психично болните и т. н. в реално време. Защото децата,

идентифицирайки се с нас и нашия начин на живот, мултиплицират и нашето отношение (Маринова, 2020).

Заклучение

Отново твърде много навлязохме в психологическия анализ, но няма друг начин да покажем как, докато се развива в руслото на когнитивните процеси и по законите на детската логика, детето изведнъж се припознава в друг. Започва да се идентифицира с него. И всичко се преобръща, всичко потича по различно русло.

Възрастният и светът на възрастните са неговият идол. Този факт е съществен по отношение на дължимостта и на значимите социални изисквания, които са неотделими от света на възрастните.

Инициативата е вече „в ръцете“ на детето. То е водено от нова и характерна за възрастта потребност. Тази потребност и вътрешната му мотивация към света на възрастните са изключително силни, те определят цялостното му развитие.

Еталоните на тази идентификация са спрегнати с доброто. Детето иска да е голямо и добро. Импулсът (мотивът) за следване на дължимото е вътрешен, личностен. Еталонът е социален и носи товара на дължимото, обществено препоръчителното. Функционално операцията е опосредствана. Реално в епохата на предучилищното детство се раждат моралът и нашата морална свобода.

БЕЛЕЖКИ

[1] „Обективно разбиране на отговорността“ – понятието е въведено при анализа на детското морално съждение от Жан Пиаже. С него се описва склонността на детето са оценява постъпките според размера на материалните последствия. Така например при клиничната беседа на тема „счупените чашки“, детето преценява, че по-лошо е онова дете, което е счупило повече чашки (като не отчита случайния характер на събитието и отсъствието на зла умисъл).

[2] „Субективно разбиране на отговорността“ – детето преценява характера на събитието, като отчита не само материалните щети, но и субективните намерения на субекта.

ЛИТЕРАТУРА

- Aronfreed, J.** (1976). Moral development from the standpoint of a general psychological theory. – In: Lickona, T. (Ed.). *Moral Development and Behavior: Theory, Research and Social Issues*. New York, Holt, Rinehart & Winston, pp. 59 – 70.
- Kohlberg, L.** (1981). *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*. San Francisco, Harper and Row.
- Kohlberg, L.** (1976). Moral Education. Psychological View of. – In: *Encyclopedia of Education*. p. 400.
- Kohlberg, L.** (1971). From Is to Ought: How to Commit the Naturalistic Fallacy and Get Away With in the Study of Moral Development. – In: Mischel, T. (Ed.). *Cognitive development and epistemology*. New York, Academic.
- Piaget, J.** (1932). *The Moral Judgment of the Child*. New York, Harcourt and Brace.
- Драмалиев, Л.** (1972). *Нравственост. Същност и специфика*. С., Наука и изкуство.
- Дробницкий, О. Г.** (1977). *Проблемы нравственности*. М., Изд. Наука.
- Дробницкий, О. Г.** (1974). *Понятие морали*. Москва, Изд. Наука.
- Маринова, Е.** (2020). Да се огледаме в детските очи. – В: *Другостта като морално предизвикателство (българският контекст)*. В. Търново, Фабер, с. 7 – 25.
- Маринова, Е.** (2019). *Обективното изследване на морала и съвременната етика*. В. Търново, Фабер.
- Маринова, Е.** (1998). *Жан Пиаже. Два морала. В света на моралното съждение на детето*. С., М&М.
- Момов, В.** (1969). *Нравствената норма и нейната реализация*. С., Наука и изкуство.
- Момов, В.** (1972). *Морал и възпитание*. С., Партиздат.
- Момов, В., К. Нешев, В. Проданов, Д. Станков.** (1975). *Добро и дължимо*. С., „Народна младеж“.
- Станков, Д.** (1976). *Моралът като нормативна система*. С., Наука и изкуство.
- Субботский, Е. В.** (1979). Формирование элементов альтруистического поведения у дошкольников. – В: *Вестник МГУ, Серия „Психология“*, кн. 2, 36 – 47.
- Субботский, Е. В.** (1979). Формирование морального действия у ребенка. – В: *Вопросы психологии*, кн. 3, 47 – 55.

Якобсон, С. Г., Л. П. Почеревина. (1982). Роль субъективного отношения к этическим эталонам в регуляции морального поведения дошкольников. – В: *Вопросы психологии*, кн. 1, 40 – 49.

Якобсон, С. Г., П. Г. Нежнов. (1977). Роль конфликтов в возникновении групповых норм. – В: *Психологические проблемы нравственного воспитания детей*. Якобсон, С. Г., И. В. Дубровина, Ф. Т. Михайлов. (Ред.). М., АПН СССР.

Якобсон, С. Г. (1984). *Психологические проблемы этического развития детей*. М., Педагогика.

Якобсон, С. Г., В. Г. Щур. (1977). Психологические механизмы усвоения детьми этических норм. – В: Якобсон, С. Г., И. В. Дубровина, Ф. Т. Михайлов. (Ред.). *Психологические проблемы нравственного воспитания детей*. М., АПН СССР.

Якобсон С. Г. (1979). Анализ психологических механизмов регуляции этического поведения детей. – В: *Вопросы психологии*, кн. 1, 38 – 48.

Якобсон, С. Г., В. Г. Щур. (1977). Роль соблюдения этической нормы в ее усвоение. – В: Якобсон, С. Г., И. В. Дубровина, Ф. Т. Михайлов. (Ред.). *Психологические проблемы нравственного воспитания детей*. М., АПН СССР.

Якобсон, Л. П., С. Г. Лавриненко, Т. М. Федорова. (1975). Исследование некоторых механизмов усвоения детьми правил поведения. – В: *Вопросы психологии*, кн. 1, 90–98.

Якобсон, С. Г., Р. А. Курбанов. (1983). Особенности моральных требований и оценок сверстников у дошкольников. – В: *Вопросы психологии*, кн. 4, 39 – 45.

Эльконин, Д.Б. (1999). *Психология игры*. – 2 изд. М., Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС

Хекхаузен, Х. (1981). *Мотивация и деятельность*. Т. 1. М., Изд. Педагогика, АПН СССР, 338 – 403.

СВОБОДАТА ДА СИ ЗДРАВ ИЛИ ИДЕЯТА ЗА „СВОБОДА” В КОНТЕКСТА НА ПРОМОЦИЯ НА ЗДРАВЕТО

АТАНАС АНОВ

Медицински университет – Плевен

atanas.anov@gmail.com

FREEDOM TO BE HEALTHY OR THE IDEA OF "FREEDOM" IN THE CONTEXT OF HEALTH PROMOTION

ATANAS ANOV

Medical University - Pleven

Abstract

This article examines the idea of "Freedom" in the context of Health Promotion and its principles. It places the problem in the discourse of public health ethics. Section 1 sets the general context of public health. Section 2 presents what health promotion is. Section 3 examines how the problem of “freedom” emerges in health promotion. The right to health is at the heart of health promotion activities. Everyone has the freedom to choose about their health in/for the future. However, just like most public health interventions, health promotion faces the problem of restricting personal freedom in developing its’ education programs. Social media and fake news create an obstacle for finding valid source of information regarding protection of one’s own health. Health promotion is on the path to move from responsibility for one’s health to responsibility for the health of others.

Keywords: freedom, health promotion, public health ethics, choice, responsibility for one's health.

1. Контекстът на Обществено здраве

Когато се говори за медицина, тя често пъти бива възприемана като вид дейност, в която участват двама до трима души. Поради това, основна тема в медицинската етика е взаимоотношенията лекар – пациент. Заболяванията на човека не винаги засягат само едно лице. Често пъти те засягат повече хора. Това се случва или чрез унаследяване по генетичен път или чрез предаване на заболяването от едно лице на друго (напр. по въздушно-капков път, по кръвен път). Тази способност на различните заболявания да се предават от лице на лице изисква различен подход. Последният представя защитата на

здравето на популацията като особен вид медицинска дейност, която отива отвъд традиционното отношение лекар – пациент. Това е отношението здравна система – общество. Поради това в медицината съществува един не малък дял, който се нарича *обществено здраве*. В научната литература можем да намерим две дефиниции за същността на общественото здраве. Първата е на Winslow, който в началото на XX в. определя общественото здраве като:

„Наука и изкуство за предотвратяване на заболяванията, удължаване на живота и промоция на здравето и благосъстоянието на популацията чрез организирани усилия на общността за опазване на околната среда, контрол на инфекциозните заболявания, организация на медицински и сестрински грижи за ранна диагноза и предотвратяване на заболявания, обучение на индивида за опазване на собственото здраве и развитие на социални механизми за гарантиране на всяко лице на стандарт на живот, необходим за поддържане или подобряване на здравето” (Грънчарова и Александрова-Янкуловска, 2021).

Втората дефиниция е на John Last и е, както посочват Грънчарова и Янкуловска, в духа на Winslow, но в известен смисъл допълва и развива дефиницията за общественото здраве:

„Организирана дейност за промоция, защита, подобряване и, при необходимост, възстановяване на здравето на индивидите, специфични групи или цялото общество. То е съчетание на научни знания, умения и ценности, които функционират чрез колективни социални дейности, и включва програми, услуги и институции, насочени към защита и подобряване на здравето на всички хора” (Грънчарова и Александрова-Янкуловска, 2021, Last, 1995).

От значение за етическата рефлексия спрямо общественото здраве е, че: 1) в контекста на общественото здраве се преплитат различни немедицински дискурси (политически, икономически, социален), от които ще зависи как ще функционира общественото здравеопазване и 2) общественото здраве е *колективна дейност*, а не дейност на отделен индивид или институция. Поради това, за да са налични природни и социални условия, позволяващи здравословен начин на живот, то трябва всеки член на популацията да полага усилия да съхранява своето здраве, това на останалите членове на

популацията, и не на последно място, трябва да се полагат усилия за поддържане на здравословна социална и природна среда.

Историческото развитие на общественото здраве от XIX век насам показва развитие именно в тази посока. Започва се от постиженията на хигиената за подобряване на условията на социалната среда (хигиена, прехрана, икономика) и се поема по курс, насочен към промотиране на здравето, който включва не само онази част от популацията, която има нужда от здравна помощ (Hirschberg et al., 2013).

Общественото здраве започва с идеята за *право на здраве*. Тази идея присъства в различни национални и международни документи (напр. Закон за здравето, Конституция на СЗО). Правото на здраве е с широк обхват и включва както достъпът до здравни грижи и ресурси, така и осигуряването на социални структури, спомагащи за здравословен начин на живот (Hirschberg et al., 2013). Тази идея е залегнала и в разбирането за здраве на Световната Здравна Организация: *„Здравето е състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не просто липса на болести или немоци“*[1].

Дефиницията за здраве ни показва, че в контекста на общественото здраве се работи с друго разбиране за „здраве“, различно от това, което има в традиционната медицина [2, 3]. Какво е определящо в разбирането за „здраве“ в контекста на общественото здраве? От представените по-горе разбирания за обществено здраве виждаме, че за да можем да определим понятието „здраве“, трябва да вземем предвид много рискови фактори, част от които не са задължително директно свързани с медицината, а оказват пряко влияние върху защитата на популацията (социални фактори, икономически фактори, околна среда). Доминиращата позиция по отношение на рисковите фактори (детерминантите на здравето), които са от значение за защита на здравето на популацията, е тази на Dahlgren и Whitehead (Dahlgren, G. and Whitehead, M., 1991). Техният модел позволява да се обхванат различните медицински и немедицински рискови фактори:

- Индивидуални характеристики (възраст, пол, генетични и биологични фактори, особености на индивидуалното поведение и начин на живот).
- Социални мрежи (мрежа от социални контакти) и интеграция в общността.
- Условия за живот в семейната среда, условия за работа и достъп до грижа.
- Социални, икономически и културни аспекти.

Общественото здраве следи, в един широк смисъл, за тези рискови фактори при предприемане на действия за защита на здравето на популацията. Благодарение на тяхното прецизиране, общественото здраве успява да изгражда някои от своите цели. Например програмите за промоция на здравето и превенция на заболяванията (като напр., програми за намаляване на тютюнопушенето, програми за водене активен живот, здравословни диети и др.) следват горепосочените детерминанти на здравето. За тях от особено значение е здравната компетентност и нивото на здравно знание (*competence and literacy*) в общността. Под *ниво на здравно знание* се разбира умението на индивида да търси здравна информация, да упражнява критическа оценка спрямо нея и да използва правилните здравни ресурси (Hirschberg et al., 2013). Към това умение се причислява и способността за вземане на решения относно собственото здраве (Nielsen-Bohlman and Institute of Medicine (U.S.). Committee on Health Literacy, 2004). Тези идеи са заложени като основни права на пациентите в Декларацията от Лисабон за правата на пациента на Световната Медицинска Асоциация: право на здравно обучение [4]. Според него всеки пациент има правото на здравно обучение, което да му помогне да вземе решения за своето здраве. Това обучение трябва да включва:

- Информация за здравословен начин на живот;
- Методи за превенция на заболяванията;
- Да се подчертае личната отговорност на отделния индивид за неговото собствено здраве.

На фона на останалите права на пациента в Декларацията от Лисабон, правото на здравно обучение е с по-особен статут. За разлика от останалите права, то е единственото, за което можем да посочим, че е валидно за всеки един човек. Поради това, че в същността му са заложени методите на превенция на заболяванията, здравното обучение засяга всеки един човек, без значение дали той е болен и попада в категория „пациент“.

2. Промоция на здравето

В контекста на общественото здраве, превенция и промоция на здравето вървят заедно. В своите функции, в един широк смисъл, те се допълват.

Превенцията се осъществява на три нива (Hirschberg et al., 2013):

Етически изследвания (ISSN 2534-8434), бр. 7, кн. 1/2022

- Превенция от първо ниво – насочена към намаляване на здравните рискове преди да се появи дадено заболяване.

- Превенция от второ ниво – насочена към мерките за ранно откриване на заболяванията. Особеното тук е, че симптомите на дадено заболяване X не е задължително да бъдат проявени. Второто ниво на превенция цели да се започне лечението по-рано, за да се избегнат рисковете на лечението в по-късен етап. Пример за превенция от второ ниво са различните видове скринингови програми, за чието осъществяване трябва да са налице различни условия (напр., вид на заболяването, налични тестове и терапии и др.).

- Превенция от трето ниво – това са мерките, които трябва да се вземат за запазване или възстановяване на индивида, който вече е развил дадено заболяване.

От краткото представяне на нивата на превенция става ясно, че взаимното функциониране на превенцията и промоцията на здравето се осъществява на първо ниво на превенция, когато заболяване още няма и популацията е все още здрава.

Какво е *промоция на здравето*? Промоция на здравето е процес на създаване на възможности за хората да подобряват и контролират собственото си здраве (Аспарухова et al., 2017; Георгиева, 2019). Превенцията е предимно насочена към отделния индивид, докато промоцията на здравето е с по-широк обхват (Hirschberg et al., 2013). Нейната крайна цел е в популацията като цяло. Изначална точка за постигането на тази цел е отделният индивид. Промоция на здравето се ръководи от следните принципи: създаване на здравословна обществена политика; създаване на здравословна жизнена среда; засилване на общественото участие в здравните дейности; развитие на лични здравнозначими умения, партньорство в осъществяване на здравнопромотивни дейности (Георгиева, 2019). С оглед на поставената цел, тези принципи, както посочва Георгиева, изискват мобилизирането на голям ресурс за запазването на здравето на популацията. Въпреки това, идеята за промоция на здравето бележи своите чисто практически постижения.

3. Промоция на здравето и проблема за свободата

Промоцията на здравето се сблъсква с проблема за свободата в онзи момент, в който засяга образованието на популацията, нивото на здравно знание в дадена група.

Каква е ролята на образованието? Отговорът на този въпрос е различен за различните възрастови групи. За хората в ученическа възраст отговорът е кратък: ролята на образованието е да ни подготви да бъдем социално активни в общността (Idris et al., 2012). Отговорът е кратък поради това, че политиките в сферата на образованието следват една проста траектория: образованието до определена възраст е задължително по Конституция. Този задължителен законов характер на образованието позволява програмите за промоция на здравето да се осъществяват сравнително лесно поради липса на съпротива у учениците. Практическата реализация на различните инициативи по промоция на здравето в училищата се сблъсква с различни проблеми: хаотичност, липса на координация, трудно създаване на партньорство между замесените лица и институции (Георгиева и Александрова-Янкуловска, 2016). Изследвания в областта на промоция на здравето показват, че участниците в такива кампании (медицински сестри, преподаватели) имат нужда от повишаване на компетенциите и квалификациите по промоция на здравето (Георгиева et al., 2013).

Ситуацията е съвсем различна, когато във фокуса на проблема са пълнолетните, възрастни лица. Отговорът на горепосоченият въпрос вече съвсем не е толкова кратък. Завършването на образованието, посочено от Конституцията като задължително, дава на индивида свободата и отговорността да управлява сам своя живот. Това дава на индивида възможността да избира своите информационни източници.

Интернет и социалните мрежи ускоряват достъпа на индивида до информация. Ако в края на XX век пространството в Интернет за обмен на информация и за взаимодействие с другите бе ограничено, то в XXI в. социалните мрежи са навлезли в ежедневието на хората и помагат за мълниеносното разпространение на информацията. Това има своите негативни аспекти – социалните мрежи дават свободно пространство за споделяне на „некачествена” информация и фалшиви новини. Те успяват да достига по-бързо до обществото и оказват много по-лесно влияние върху формирането на мнение и вземането на информирано решение от отделния индивид. Фалшивите новини, засягащи здравеопазването, подкопават доктрините за информиран избор и свободно решение. По отношение на промоцията на здравето се повдига въпроса: при липса на консенсус, кой трябва да дава съгласие и за какво да се съгласява (Carter et al., 2012).

Тази визия на проблема за свободата може да бъде решена чрез *упълномощаване/овластяване* (empowerment) на определени групи от населението да вземат решения. Например, различните съсловни организации представляват определени групи от населението и тези организации могат да вземат решение какво ще е добро за хората, които представляват. Недостатък на идеята е, че чрез *упълномощаване/овластяване* на определени групи да вземат решение, те могат да доминират над други или да упражняват натиск върху тях за предприемане на противоречиви действия (Carter et al., 2012).

Най-голямото предизвикателство пред промоцията на здравето е идеята за *негативна свобода*, разбрана като „свободата да бъдеш оставен сам или да не се намесват другите в твоите дела”. Основни проблеми тук са убеждаването в нещо (чрез аргументи) и принудата (чрез сила), като към принудата числим и формите на патернализъм (Carter et al., 2012). Проблемът с убеждаването може лесно да бъде преодолян като се изведе на преден план здравето като основна и най-важна ценност. Тази ценност трябва да бъде защитавана и утвърждавана чрез фигурата на здравните работници, постиженията на науката и откритията, както и чрез проверени канали за разпространяване на информацията.

Преодоляването на принудата, в това число и патернализма, в контекста на негативната свобода е по-трудна задача. Либералната мисъл оказва силна съпротива на патернализма, дори когато човек трябва да бъде опазен от него самия. Поради това стратегиите за промоция на здравето трябва да се стремят към известна неутралност по отношение на запознаване на населението с различните мерки на здравословен начин на живот. Неутралността в здравното образование ще позволи да се предоставят необходимите инструменти за вземане на информирано решение без да се влияе негативно на личната свобода. Изборът, дали да си здрав, ще остане индивидуален, но така ще могат да бъдат направени първите стъпки за демонстриране как от здравето на отделния индивид можем да преминем към здравето на популацията.

Промоцията на здравето има пред себе си сериозни предизвикателства свързани с личната свобода на отделния индивид. Тези предизвикателства са породени предимно от фалшивите новини, които са изцяло нов проблем на общественото здраве.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Carter, S. M., A. Cribb, & J. P. Allegrante.** (2012). How to think about health promotion ethics. – In: *Public Health Reviews*. (34), 1 – 9.
- Dahlgren, G., & M. Whitehead.** (1991). *Policies and strategies to promote social equity in health. Background document to WHO-Strategy paper for Europe* (No. 2007: 14). Institute for Futures Studies
- Hirschberg, I., J. Littmann, & D. Strech.** (2013). Where Public Health Meets Ethics. Conceptual Foundations and Practical Challenges of Public Health. – In: *Ethics in Public Health and Health Policy*. Springer, Dordrecht, 5 – 23.
- Idris, F., Z. Hassan, A. Ya'acoba, S. K., Gill, & N. A. M. Awal.** (2012). The role of education in shaping youth's national identity. – In: *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 59, 443 – 450.
- Last, J. M.** (1995). *Dictionary of Epidemiology* (3rd edition ed.). Oxford, Oxford University Press.
- Nielsen-Bohlman, L., & (Eds.)** (2004). *Health literacy: a prescription to end confusion*. Institute of Medicine (U.S.). Committee on Health Literacy. Washington, National Academies Press.
- Аспарухова, П., Г. Янкова, Е. Владимирова, Л. Иванова.** (2017). Същност и значение на концепцията за промоция на здравето. – В: *Образование, наука и иновации в здравните грижи (Сборник доклади от юбилейна научна конференция с международно участие)*. С., Изд. на МУ – София и ЦМБ, 21.
- Георгиева, С.** (2019). Промоция на здравето – иновативен подход за подобряване на общественото здраве. – В: *Наука*, 2/2019(XXIX), 67 – 70.
- Георгиева, С., С. Александрова-Янкуловска.** (2016). Промоция на здравето – 30-годишна практика и акценти за бъдещо развитие. – В: *Social Medicine*, 1(3/4), 16 – 19. <http://dx.doi.org/10.14748/sm.v1i3%2F4.2126>
- Георгиева, С., А. Велкова, П. Стефанова, М. Камбурова.** (2013). Потребности от повишаване компетентностите по промоция на здравето в училище. – В: *Medicine*, 3(1).
- Грънчарова, Г., С. Александрова-Янкуловска.** (2021). *Основи на Социалната Медицина* (Учебник). С., Стено.

Интернет източници

WHO. Constitution of the World Health Organization, 1946. Accessed on 29.10.2021. URL: <https://www.who.int/about/governance/constitution>

Marcum, J. A. "Philosophy of Medicine", *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, ISSN 2161-0002, <https://iep.utm.edu/>, 29.10.2021.

Murphy, D. "Concepts of Disease and Health", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/health-disease/>. Accessed on 29.10.2021

World Medical Association Declaration of Lisbon on the Rights of the Patient. Accessed on 29.10.2021. URL = <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/>

**ЗА МЯСТОТО НА ПСИХЕДЕЛИЧНИТЕ ВЕЩЕСТВА В ЛЕЧЕНИЕТО НА
НЯКОИ ФОРМИ НА ПСИХИЧНО СТРАДАНИЕ: ИЗМЕРЕНИЯ НА
ОТГОВОРНОСТТА**

МАРГАРИТА Л. ГАБРОВСКА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките
gabrovska.m@gmail.com

**ON THE PLACE OF PSYCHEDELIC SUBSTANCES IN THE TREATMENT OF
SOME FORMS OF MENTAL SUFFERING: DIMENSIONS OF RESPONSIBILITY**

MARGARITA L. GABROVSKA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

The manuscript focuses on the study of ethical issues related to the future opportunities for approval of psychedelic substances of organic origin, such as psilocybin, in the treatment of some forms of mental suffering. Among the points of ethical tension studied in the article are: 1) the role of the contextual environment ("set and setting") in the application of psychedelic substances in the context of the harm principle, as well as the accompanying risks of turning psychedelics into technology; 2) the possibility of informed consent in the light of an unpredictable personality transformation, as a result of the administration of psychedelic substances for therapeutic purposes.

Keywords: psychedelics, therapy, mental suffering, ethics, responsibility.

Въведение

50-те години на XX в. бележат началото на нов период в третирането на психичното страдание – *психофармакологичната ера* постепенно измества приоритетно прилаганите дотогава биологични терапии, сред които електроконвулсивна терапия, фронтална лоботомия и инсулинокоматозна терапия. Оценени като незадоволителни и нехуманни, тези и други интервенции биват изместени от навлизането на медикаментозното лечение и в частност, приложението на антипсихотици.

Получила световно признание и прилагана активно и към момента, терапията на множество психични нарушения с антипсихотични лекарства е далеч от това да бъде

Етически изследвания (ISSN 2534-8434), бр. 7, кн. 1/2022

определена като лишена от проблеми в етически и социален аспект. Отвъд странични негативни ефекти, пряко засягащи продължителността на живота и общото физическо здраве на пациентите, подлагани на тази медикаментозна терапия, могат да бъдат посочени и отрицателни дългосрочни последствия върху когнитивните функции, творческото мислене и автономността. Лечението с типични и атипични антипсихотици често бива определяно като „химическа лоботомия“, заради съвкупността от негативни последствия върху личността на лекувания.

През 80-те години на XX в. към активно прилаганите медикаменти в случаи на депресия и тревожни разстройства бързо навлизат и селективните инхибитори на обратното захващане на серотонина (по-познати като SSRI). През 2019 г. Fluoxetine (Prozac) се нарежда сред най-разпространените лекарства в САЩ, като е предписан над 27 млн. пъти в рамките на една година.[1] Именно в този свой аспект съвременната психиатрия търпи сериозни критики, отнасящи се до биомедицинския модел, който прилага и до невъзможността да погледне отвъд физиологичните и биохимичните изразения на болестта, където се намира страдащият с неговите индивидуални психоемоционални и екзистенциални тревоги и потребности (вж. напр. Double, 2002: 900 – 904).

Промяната в мисленето за етиологията и лечението на психичното страдание, започнала в средата на миналия век, дава началото и на изследвания, свързани с приложението на серотонергични халюциногени (наричани нататък в текста *психеделици* или *психеделични вещества*) с терапевтични цели. Подход, за който се изказва претенцията, че отдава значително по-голяма тежест на преживяванията на страдащия и на неговото активно участие в процеса на възстановяването му, в сравнение с класическата терапия с психотропни медикаменти.

В рамките на няколко години, в периода 1947-1960 г., са публикувани обнадеждаващи резултати, свързани с лечението на зависимости чрез администриране на LSD (вж. Hofmann, 1980; Гроф, 2008), но тази линия на клинични проучвания и задълбочаването на изследванията започват все по-устойчиво да бъдат асоциирани с определени контракултурни движения, което довежда до силното политизиране на темата и в крайна сметка – до легална забрана на изследвания и клинични проучвания, включващи психеделични вещества. С това настъпва и краят на първата вълна на

изследванията върху потенциала на психеделиците в контекста на терапията на психични заболявания.

Годините след 2000 г. бележат възхода на втора вълна на изследвания върху потенциала на вещества от тази група в лечението на някои форми на психично страдание и зависимости.[2] Редица международни изследвания представят доказателства за позитивното въздействие, което асистираната с псилоцибин терапия има върху лечението на депресия (вж. напр. Carhart-Harris, 2015: 554 – 62; Carhart-Harris et al., 2016: 619-27; Ross et al., 2016), тревожност (вж. Grob et al., 2011: 71 – 78) и зависимости (Bogenschutz et al., 2015: 289 – 99), а според клинично проучване от 2020 г., администрирането на една до две дози псилоцибин, в рамките на индивидуални психотерапевтични сесии, води до дългосрочно редуциране, с над 70%, на депресивните симптоми при пациенти, диагностицирани с голямо депресивно разстройство (ГДР) (Davis, Barrett, May, 2020: 481-89).

Високата социална значимост на посочените открития ни дава основание да смятаме, че моментът, в който някои психеделици ще получат международно одобрение за терапевтични цели, не е никак далеч. Това налага необходимостта от навременно изследване на потенциалните етически проблеми и предизвикателствата пред моралната практика, които биха могли да възникнат в процеса на приобщаване на посочените методи към лечението на психичното страдание.

Настоящата статия няма за цел да реализира опити за опровергаване на ролята на конвенционалната фармакотерапия в психиатрията, доколкото подобно намерение е не само лишено от достатъчно основания, но и би допринесло към вече съществуващата дълбока поляризация по отношение на подходите за адресиране на психичната болест и планиране на необходимата подкрепа. Вместо това, текстът си поставя цели, засягащи изследването на етически въпроси, пряко обвързани с потенциалните възможности за одобрение на психеделици от органичен произход в терапията на психични нарушения и прилагането им в клиничната практика.

Сред точките на етическо напрежение, изследвани в текста, са: 1) ролята на контекстуалната среда (“set and setting”) при прилагането на психеделични вещества с оглед на принципа за ненанасяне на вреда, както и съпътстващите рискове от превръщането на психеделиците в технология; 2) възможността за реализиране на

информиран избор в светлината на една *непредвидима трансформация на личността* (вж. напр. Letheby, Gerrans, 2017), в резултат от администрирането на психеделични вещества с терапевтична цел.

Ролята на контекстуалната среда при прилагането на психеделици с терапевтична цел

Редица културно-антропологични изследвания от последните двайсет години анализират процесите на постепенна глобализация на ритуалите с психеделици (напр. церемонии с аяуска, пейот и псилоцибинови гъби), както и фрагментацията на тези практики (асоциирани предимно с коренното население на Амазония) в западната култура, където знанието за свойствата и въздействието на веществата, съдържащи се в психеделичните растения и фокусирането върху биохимичното им влияние, вземат превес над чувствителността относно необходимия контекст за тяхното прилагане.

Именно в това наблюдение е положен и един от етическите проблеми, свързани с администрирането на психеделични вещества в терапията на форми на психично страдание, който се нуждае от обсъждане.

Изследването на контекстуалната среда[3] изисква да бъдат взети под внимание нейните характеристики и роля както по отношение на социалните условия, включително по-широките културни нагласи по отношение на веществата и техните ефекти, допринасящи за преживяването, така и на терапевтичната рамка/ситуация. Културните нагласи спрямо психеделиците в съвременните западни общества продължават да носят значим политически товар, свързан със стигматизиране на употребата им и формирането на утвърдени във времето негативни нагласи към употребяващите ги. В тази връзка, прилагането им за целите на терапията изисква както целенасочени усилия в посока трансформиране на тези нагласи в знание, основаващо се на научни доказателства и особена морална чувствителност по отношение на приложението им, така и критическо преосмисляне на терапевтичната рамка лекар – пациент, в частност, влиянието на патернализма върху нея и специално внимание към необходимостта от възприемане на активното участие на пациента в процеса, като неотменимо условие за успеха на терапията.

Докато някои изследователи от областта на теоретичната философия акцентират върху необходимостта от *енкултуриране* на психеделиците, като условие за успешното им интегриране в клиничния апарат на съвременната психиатрия[4], то в полето на биоетиката откриваме нарастваща тревога около потенциалната медикализация на психеделичните вещества и опасността от тяхното инструментално прилагане (McMillan, 2021: 57 – 64), което би могло да се разглежда и като следствие от реализирането на опит за тяхното културно адаптиране към общество, в което биомедицинският подход към психичното страдание остава доминиращ.

Обсъждането на перспективите пред прилагането на психеделици в терапията на психични нарушения изисква да посочим фундаменталната разлика между въздействието на тази група вещества и всеки друг синтетичен психотропен медикамент. За разлика от въздействието на медикаментите от групите на антидепресантите, чиято обща характеристика е увеличаването на нивата на серотонин в мозъка и на антипсихотиците, чието действие е насочено към блокиране допаминовите рецептори, това на психеделиците се свързва с влияние върху слабо изследвана зона в мозъка (*claustrum*), считана за отговорна за поддържането на внимание и преминаването от една дейност в друга. През 2020 г. изследователи от *Johns Hopkins Medicine* публикуват проучване, според което администрирането на псилоцибин значително намалява активността на клауструма и взаимодействието му с други мозъчни региони, като отдават на това, докладваните от участниците, преживявания на „свързаност/ единство с всичко в природата“, „разтваряне на егото“ и „занижено усещане за себе си“ (Barrett et al., 2020). Реферирайки към изследванията на Хари Франкфърт върху свободната воля, бихме могли да изкажем предположението, че някои психеделици, като псилоцибина, биха могли да позволят на човек да постигне свои желания от втори ред.[5] С други думи, те биха могли да предоставят възможност за контрол над желанията от първи ред и проява на тези от втори, намиращи се в съответствие с представата за личността, която лекуваният иска да приеме за себе си. Това е и подход, на който се основават клинични проучвания за лечение на зависимости с помощта на подпомогната от псилоцибин терапия (вж. Lawrence, 2014; Velleman, 2014).

Асистираната с психеделици терапия изисква активно и основаващо се на равнопоставеност взаимодействие между психиатричната, психотерапевтичната

общност и лекувания, както и отдаване на необходимото значение на рефлексивността на последния, под въздействието на психеделични вещества (обособена като дистанцираност и контекстуалност), както и на трансперсонални и трансцендентални преживявания[6], провокирани от администрирането на веществото. Пренебрегването на нуждата от наративизиране на преживяванията и технологизирането на терапията с психеделични вещества има потенциала да нанесе значими вреди на пациентите, а с това и да компрометира изпълнението на дълга на лекуващите към тях. Наличието на дълбока и критична етическа ангажираност, предшестваща фактическото допускане на психеделиците в терапията, би предотвратила бъдещи вреди както върху индивидуалното благополучие на пациентите, така и върху развитието на научните изследвания в областта, което би предоставило възможност за достъп до терапия на значим брой нуждаещи се.

Рискът от инструментализиране на психеделиците в клиничната практика бихме могли да изследваме и в светлината на потенциалното им възприемане като *технология*, реферирайки към критиката на Хайдегер към модерните технологии, чиято същност остава чужда за прилагашите я, докато в същото време, променя човешкото преживяване за света и разкрива само определени смислови връзки (Heidegger, 1977). Технологизирането на терапията с психеделиците крие риск от възпроизвеждането на инструментални взаимоотношения, намиращи се в противовес със самата същност на терапевтичното взаимодействие. Подобен неблагоприятен развой има потенциала да предопредели мисленето за психеделичните вещества и тяхното приложение. Сведени до средство за постигане на определени цели, те не биха се различавали от който и да е антибиотичен медикамент по отношение на контекстуалното си полагане. За разлика от въздействието на последния, което би било идентично без значение дали лицето го приема, докато се намира в обществен транспорт, в собствения си дом, в присъствието на други хора или в уединение, подпомогнатата с психеделици терапия би имала качествено различни последствия, приложена извън необходимия вътрешен и външен контекст.

Моралните аспекти, отнасящи се до психофармакологията на психеделиците, е тема с висока важност, поради откритията на значимото влияние на нефармакологичните фактори върху действието им (Carhart-Harris et. al., 2018: 225 – 231). Изследвания в

областта на психофармакологията от 2010 г. потвърждават, че преживяванията под въздействие на психеделични вещества се повлияват значително от контекста (вътрешен и външен) на прилагането им, което е отдавано на влиянието на веществата върху селективния 5-HT_{2A} рецепторен антагонист. Това, което отличава изследванията, включващи психеделични вещества, от тези, при които се прилага плацебо, е че в случая на първите, ефектите от нефармакологичните фактори върху индивида се засилват от фармакологичните свойства на веществата, което би могло да бъде предпоставка както за постигане на благоприятно терапевтично въздействие, така и за нанасяне на вреда, при отсъствие на подходяща контекстуална и словесна среда.

Информирано съгласие в светлината на една непредвидима трансформация на личността

Изследванията върху терапевтичния потенциал на психеделичните вещества неминуемо се срещат и с необичайните, немедицински „странични ефекти“ от психеделичните преживявания. Наред с целения клиничен ефект, приемът би могъл да доведе до трайна промяна на отношението към смъртта; засилване на общностното чувство и усещането за връзка с природата. Терапията, включваща психеделици, може да предизвика мистични преживявания с дълготрайна духовна значимост (Doblin, 1991: 1-28), както и значими промени в религиозните вярвания (Griffiths et. al., 2019), политическите ценности (Lyons, Carhart-Harris, 2018: 811-819) и личността (Erritzoe et. al., 2018: 368-378; MacLean, Johnson, Griffiths, 2011).

Явление, което изисква не по-малко внимание, засяга определянето на психиделичното преживяване от участниците в клинични проучвания като „по-реално“ от всичко, случило се в живота им, до момента (Barrett, Griffiths, 2017: 393-430). Тази онтологична особеност на въздействието на веществата върху съзнанието следва да бъде внимателно проучена с оглед на потенциалните си краткосрочни и дългосрочни последиствия върху подложилите се на лечение (Shanon, 2010: 263-280). Някои от тези немедицински следствия привличат биоетическия интерес, водейки до формулиране на питането: *Възможно ли е да бъде дадено информирано съгласие при наличие потенциал за непредвидима трансформация на личността?*

В случаите на лица, живеещи с голямо депресивно разстройство, тревожно или посттравматично разстройство, преживяванията за откъснатост, изолация, липса на смисъл и перманентно страдание, представляват значима част от симптомите на заболяването и повлияват дълбоко върху качеството на им на живот. Макар и непредвидими, потенциални последствия, като изброените по-рано, биха донесли по-скоро полза, отколкото вреда на участниците в терапията. Изхождайки от разбирането за депресията като клинично състояние, чиито крайни изяви са асоциирани с живот, който е непосилно да бъде живян; значим риск от самоубийство и високи стойности на успешни суицидни опити [7], би следвало да обмислим възможността за едно по-широко разбиране/ дефиниране по отношение на информираното съгласие относно немедицинските странични ефекти, в случаите на терапия с психеделици. То би могло да бъде мотивирано от желанието на лицето да запази живота си и да се освободи от непосилното страдание. В този смисъл, експлицитното и ясно формулиране и обсъждане с болния на невъзможността за пълно предвиждане на потенциалните същностни промени в личността му, е от централно значение, както за изграждането и съхранението на доверителната връзка между терапевта и пациента, така и за подкрепа на информирания избор. Бихме предположили, че когато човек се намира в ситуация на живот с тежка болест и произхождащо от нея страдание, неговото желание би било ситуацията да се „промени“, което отново не ни дава знание за съдържанието на желаната промяна, но ни носи информация, че болният не желае повече да е болен. *Желанието за освобождаване от болестта и от идентификацията с нея е своеобразно деклариране на готовност да се преживее трансформация на личността.*

Преживяването на епистемологична криза е друг аспект, свързан с немедицинските последствия от приложението на терапията с психеделици (Letherby, 2019). Съмнението или загубата на смисъл от рационалното познание, формирало житейските избори и нагласи на човек, до момента на администриране на веществото, следва да бъде взето под внимание като още един аргумент относно необходимостта от отдаване на необходимото значение на външната контекстуална среда, в частност – терапевтичната ситуация. При временен разпад на вътрешния контекст е необходим външен такъв, който да гарантират съхранението на личността на пациента в терапевтичното взаимодействие. Именно тук е и ролята на фигурата на терапевта,

„следващ“ болния в преминаването през интензивни вътрешни процеси, както и функцията на езика в осмислянето и обособяването на собствената история и вътрешен смисъл. Докато приемът на психеделичното вещество би могъл да се разглежда като отключващо събитие, то процесът на комуникиране на собствените преживявания с другия в този момент, е условие за тяхното интегриране и предпоставка за постигане на целения терапевтичен резултат.

Заключение

Динамичното развитие на клиничните проучвания с психеделични вещества изисква актуален отговор от етическата общност. Перспективите за успешно имплементиране на психеделиците в психиатричната и психотерапевтична практика се нуждаят от внимателно изследване с оглед на защита на тази уязвима група пациенти, към която е насочена терапията. В същото време е необходимо да бъдат формулирани и измеренията на отговорността към обществото, с оглед на потенциално улеснения достъп до тази група вещества след одобрението им за терапевтични цели; отговорността към коренното население, съхранител на ритуалите и историята на психеделичните растения, както и задълженията към околната среда и грижа за опазването на растенията в екосистемата, доколкото глобалното разпространение на знанието за потенциалните ползи от тях е предпоставка за нарастваща заплахата от изчезването на някои от видовете (вж. напр. Muneta, 2020: 136-380).

Асистираната с психеделици терапия носи потенциал за промяна в парадигмата на лечение на психичното страдание, но универсализирането ѝ крие и значими рискове, които предполагат внимателно и задълбочено изследване.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. *The Top 300 Drugs of 2019*: <https://clincalc.com/DrugStats/Top300Drugs.aspx>

[2] Показателен е интензитетът на реализиране на изследвания в областта на прилагането на психеделични вещества с терапевтични цели на Център за изследване на психеделиците „Джонс Хопкинс“: <https://hopkinspsychedelic.org/publications>

[3] Външна, свързана със социални и културни фактори, както и с такива, отнасящи се до терапевтичната рамка (“setting”) и вътрешна, свързана с житейските нагласи и преживявания на пациента (“set”).

[4] Вж. напр. лекциите и проектите на Томас Метцингер.

[5] Желанието от първи ред е първоначалното желание за извършване на определено действие, докато желанието от втори ред е желание за самото желание.

[6] които биха могли да бъдат проблематично дефинирани и като психозомиметични ефекти от психиатричната общност.

[7] вж. **WHO**. (2021). Suicide: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide>

ЛИТЕРАТУРА

Гроф, С. (2008). *Когато невъзможното се случи*. Феникс.

Barrett, F., R. Griffiths. (2018). Classic Hallucinogens and Mystical Experiences: Phenomenology and Neural Correlates. – In: *Behavioral Neurobiology of Psychedelic Drugs*. 36, 393–430.

Barrett, F. et. al. (2020). Psilocybin acutely alters the functional connectivity of the claustrum with brain networks that support perception, memory, and attention. *NeuroImage*. 218, Article № 116980.

Bogenschutz, M. (2015). Psilocybin-assisted treatment for alcohol dependence: a proof-of-concept study. – In: *J Psychopharmacol*. 29(3), p. 289 – 99.

Carhart-Harris et. al. (2015). The Effects of Acutely Administered 3,4-Methylenedioxymethamphetamine on Spontaneous Brain Function in Healthy Volunteers Measured with Arterial Spin Labeling and Blood Oxygen Level-Dependent Resting State Functional Connectivity. – In: *Biol Psychiatry*. 15:78(8), 554 – 562.

Carhart-Harris, L. et. al. (2016). Psilocybin with psychological support for treatment-resistant depression: an open-label feasibility study. – In: *Lancet Psychiatry*. 3(7), p. 619 – 627.

Carhart-Harris, L., L. Roseman, E. Haijen, et al. (2018). Psychedelics and the essential importance of context. – In: *J Psychopharmacol*. 32, p. 725–731.

Double, D. (2002). The limits of psychiatry. – In: *BMJ*. 324(7342), 900–904.

Davis, A., F. Barrett, D. May, et al. (2021). Effects of Psilocybin-Assisted Therapy on Major Depressive Disorder. A Randomized Clinical Trial. – In: *JAMA Psychiatry*. 78(5), 481 – 489.

Doblin, R. (1991). Pahnke's "Good Friday experiment": A long-term follow-up and methodological critique. – In: *Journal of Transpersonal Psychology*. 23(1), 1 – 28.

- Erritzoe, D. et. al.** (2018). Effects of psilocybin therapy on personality structure. –In: *Acta Psychiatrica Scandinavica*. 138(5), 368 – 378.
- Griffiths, R., S. Hurwitz, K. Davis, et. al.** (2019). Survey of subjective “God encounter experiences”: Comparisons among naturally occurring experiences and those occasioned by the classic psychedelics psilocybin, LSD, ayahuasca, or DMT. –In: *PloS one*. 14(4).
- Grob, C.** (2011). Pilot study of psilocybin treatment for anxiety in patients with advanced-stage cancer. –In: *Arch Gen Psychiatry*. 68(1), 71 – 8.
- Heidegger, M.** (1977). *The question concerning technology*. New York & London: Garland Publishing Inc.
- Hoffman, A.** (1980). *LSD: My problem child Reprint Edition*. New York: McGraw-Hill.
- Letheby, C., Ph. Gerrans.** (2017). Self unbound: ego dissolution in psychedelic experience. – In: *Neuroscience of Consciousness*. 3, 1 – 11.
- Lawrence, J. (2014). Psychedelics: entering a new age of addiction therapy. –In: *The Pharmaceutical Journal*. Vol 293, No 7834; 293(7834).
- Lyons, T., L. Carhart-Harris.** (2018). Increased nature relatedness and decreased authoritarian political views after psilocybin for treatment-resistant depression. –In: *Journal of Psychopharmacology*. 32(7), p. 811 – 819.
- MacLean, K., M. Johnson, R. Griffiths.** (2011). Mystical experiences occasioned by the hallucinogen psilocybin lead to increases in the personality domain of openness. –In: *Journal of Psychopharmacology*. 25(11), p. 1453 – 1461.
- McMillan, R.** (2021). Global bioethical challenges of medicalising psychedelics. – In: *Journal of Psychedelic Studies*. 5 (2), 57 – 64.
- Muneta, J.** (2020). Peyote crisis confronting modern indigenous people: The declining peyote population and a demand for conservation. – In: *American Indian Law Journal*. 9 (1), 136 – 180.
- Ross, S. et. al.** (2016). Rapid and sustained symptom reduction following psilocybin treatment for anxiety and depression in patients with life-threatening cancer: a randomized controlled trial. – In: *J Psychopharmacol*. 30(12), 1165 – 1180.
- Shanon, B.** (2010). The epistemics of ayahuasca visions. – In: *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 9, 263 – 280.

Velleman, J. (2014). The Way of the Wanton. – In: *The Possibility of Practical Reason*, 2nd Edition. Michigan Publishing.

Vidriales, A. (2018). Psychedelic tourism in Mexico, a thriving trend. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*. 16/4, 1037 – 1050.

**СВОБОДАТА И ДЪЛГЪТ В ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ
НА РЕПРОДУКТИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ**

ПЕНКА НАЙДЕНОВА, ГЕНОВЕВА МИХОВА

Център за демографски изследвания и обучение, ИИНЧ,

Българска академия на науките

penka.naydenova@abv.bg, g.mihova@abv.bg

FREEDOM AND DUTY IN EXECUTION OF REPRODUCTIVE BEHAVIOR

PENKA NAYDENOVA, GENOVEVA MIHOVA

Centre for demographic studies and training, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

The cognitive nature and interconnectedness of the categories of freedom and duty in their correlation to the demographic system, mainly with its reproductive elements, is clarified. The invariable regular influence of the natural-biological factors influencing the manifestations of the targeted categories is emphasized. Their responsibility to these factors in the field of personal freedom, responsibility and duty is presented with its peculiar expression humanity. Emphasis is placed on the role of demographic policy in helping to take into account the relationship between systems, science and their categories. At the same time, it relies on the achievement of a balanced and stable course of with demographic processes, in which to harmonize to a greater extent personal attitudes and preferences with public needs for the reproduction of human capital as a resource in development.

Keywords: reproduction, duty, freedom, generation, demographic policy.

Въведение

Това са две понятия от интелектуално емоционалния свят на човека. Наричан от себе си homo sapiens и демонстриращ най-властното си съществуване над глобалната атмосфера на планетата Земя, той се приема за отличие от всички други животински същества. Всъщност той е част от тях и носи белезите им, забравил в надмощието си, че свободата и дългът са негови понятия – с дълбока познавателна и действена същност. Те са просто негов израз на поведението му в околната среда, от която е създаден и съществува, възпроизвеждащ се като всички други същества. Всичко това е известно, но

не е известно дали този човек свързва тези две категории и понятийни обяснения с демографската си съдба или съответно с тази наука и емпиричност, която разкрива закономерностите на неговото раждане и умиране или естествено и физическо движение. Как именно отразено в демографски смисъл се проявява осъществяването на възпроизводството на човека, се явява по-тесен въпрос. А неговият източник е един единствен, глобално животински – раждането и раждаемостта.

Целта на настоящето изложение е да се посочи връзката на демографската категория раждаемост или плодовитост и възпроизводство със съответните категории свобода и дълг и насоките на демографската политика очертани в страната ни.

За познавателните категории и понятията свобода и дълг

Познавателният смисъл на категориите свобода и дълг има дълъг исторически път на философско осмисляне и обсъждания от множество поколения, живеещи през вековете в различни условия и степени на развитието. Промените в настоящия XXI век, повлияващи всички системи естествено достигат и до социалната система на човека и неговия интелектуално емоционален свят. Следователно засягат системата на този свят, чийто елементи са свободата и дългът.

Свободата е понятие зад което стоят няколко категории с философско познавателно съдържание, избистрено с векове. В случая ние се позоваваме на свободата като поведенческо проявление при избор в определени условия на личностно и общностно равнище, свързано с друга резултативна демографска категория – на фертилното поведение и резултата от репродуктивността. Това е създаването на ново заместващо поколение от раждането и растежа на децата. Проявите на свобода и дълг тук са съсредоточени в личностното поведение в зависимост от взаимовръзката между мъжа и жената. Свободата и дългът са своеобразно формиращи се и двустранно отговорни за новото поколение. Дългът е едновременно природен и социален, присъщ на всяко живо същество, което трябва да се пресъздава, за да може популацията да просъществува.

Така демографската категория поколение, етимологично свързваща понятията репродуктивност, фертилност, раждаемост се свързва с двойствеността на личностните преживявания в определена социална среда в съответствие на развитието, за различни

временни и териториални разграничения. Тук има специфични отличия и различия в категориите поради взаимно пресъздаващи се природобиологични и социални закономерности. Емпиричното обхващане и оценка на явленията е трудна и непостигната задача. Има все пак събития, които са с признаци водещи до известни изводи. В тях демографските характеристики, медико-здравните, психологичните, социалните проучвания и т.н. имат съответно значение. Тези проучвания водят до теоретизиране на проблема и до управленски решения с отражение на този факт, дори когато не е напълно осъзнат.

Понятието дълг покрива няколко категории в многостранните дейности на хората. Теоретизирането му е предмет на различни науки и политики. Връзката между тях е от специален интерес, особено ако произтича от различни области на научното и емпиричното познание. Своеобразието при въвеждане на понятието дълг в демографските параметри е идентично на това за свободата, но следвайки принципите им можем да отличим не само свързващи, а и противопоставящи се елементи, което усложнява проявите на системите и затруднява опознаването.

Свободата и дългът в демографските процеси и репродуктивно поведение

Поведението на хората, категоризирано като свобода и дълг по същество е сложно поради намесата на природо-биологичните фактори. Тази сложност е двустранно утежнена в осъществяване на възпроизвеждането на поколенията и репродуктивното поведение. Природо-биологичните фактори се проявяват при два субекта – създателите на поколения, родителите и родените от тях. Отговорните за свободата и дълга са също два неизменни субекта с различни природни функции – на бащата и майката и отговарящи на различна физиологична и емоционална натовареност. Тогава стои вече въпросът към двата партньора на възпроизводствения процес – еднакво ли е отношението към свободата и дълга, резултат на самостоятелно изпълнение или синхронизирано решение ли е възпроизводството на създаваното от двамата партньори ново поколение. В този случай под възпроизводство (по-точно възпроизвеждане) се разбира създаване на нов човек (ново поколение), в смисъл на раждане и на неговото отглеждане (физиологично) и като индивид на дадена общност (Найденова, П., 2021) в определено време и територия и степен на развитие. Следователно дълговата

отговорност е от два индивида с различно разбиране и поведение, както и възможност за свободно решение, а обектът, зависим от създателите е един. Синхронизираното решение на двата индивида не винаги се осъществява, което води до различен изход за обекта, зависим от осъществяване на свободата и дълга на двамата партньори (с раждане, аборт, детство с два или един родител, местоживееене). Възпроизводството на едно население при това зависи от сбора на решенията, от колективното, масово утвърждаване от дадена общност (родова, етническа, териториална, държавна и т.н.).

Явно, че трябва да се знае поведението на отделните партньори и участието им в агрегираното поведение с някакво отклонение от общото или осреднено, придобиващо нови свойства. Те се измерват като признаци и се установяват статистически (като средни с отклонения от тях и измерена вероятност или доказана стохастичност на конкретно изучавана действителност). Този е пътят на изследване на репродуктивността. Тя носи биологични и социални белези на индивидуално и статистическо (масово) равнище. Проявите на свобода и дългова отговорност могат да се класифицират като индивидуални и социални или общностни. Те съществуват в действителността и знанията за тях предполагат емпирични наблюдения от статистически и социологичен характер с повече признаци спрямо демографските. Това е и пътят за изучаване на нашата действителност и участие в управлението на проявите на свобода и дългова отговорност.

Предизвикателствата на репродуктивността при съвременните прояви на свободата и дълга

Отчитайки измененията в категориите свобода и дълг в конкретното им проявление в определени времеви и териториални ограничения на съответните явления и процеси, приемаме, че макар и рядко или непълно отбелязвайки, те се проявяват и в репродуктивността. Включително и при специфичния състав на човечеството. Признаците им у нас са отбелязвани, макар и неподчинени на понятията свобода и дълг. Изявите им са многостранни и многобройни, но агрегирани показатели не съществуват. Събитията и проявленията на категориите изискват отговорни личностни и общностни статистико-стохастични наблюдения. В този случай отбелязвайки ги тук като предизвикателства просто напомнят за тяхното съществуване и важност по пътя на

развитието и управлението. Оправданието за изменения в категориите и необходимостта от синтезиране на знанията за тях произтичат от историческите промени в страната, отчетени в края на първите две десетилетия на ХХІ век. На съвременните поколения са известни тези фундаментални изменения. Те са свързани с оценки на три поколения, така че съвпаденията са относителни.

За всички е известно, макар интерпретирано и изучавано различно, че в течение на три предходни десетилетия досега под надсловa преход стана смяна на т.н. база и надстройка (нарочно споменатата тук терминология). Известните структурни изменения означават преход от една т.н. социалноикономическа структурирана формация към друга, от социалистическа напълно държавна собственост на социализма към старата, отпреди 45 години спрямо 1989 г. частна собственост на капитализма или сега наричаната пазарна икономика с модернизирани в съвремието форми на въздействие.

Успоредно, като самоуправляваща се със собствени инертни сили, въздействани и от икономическо-социалните и др. фактори в този преходен период се променя моделът на демографската система. По време на социализма страната е преодоляла демографския преход (на спад в раждаемостта и смъртността с очаквания модел на равномерна и устойчива тенденция на стабилно население с постоянно нараснал темп на раждаемост и спад на смъртността). Това е времето на положителен естествен прираст и очакваното раждане на 9-милионния гражданин в средата на 80-те години на изминалия век. От 90-те години нататък започва спад на раждаемостта (от 18-16‰ към 8-9‰) и повишаване на смъртността, довеждащи до постоянен отрицателен прираст, нараснал досега от 4 на 6‰ средногодишно при раждаемост 9-8‰, а смъртност от 12-16 – 18-20‰ и неизвестно колко повече в условията на пандемията. Още не е ясна преценката за допълнителните загуби от нея и за числения спад на населението от смъртност и емиграцията, намаляваща най-силно фертилния състав и притокът на растящо поколение.

Породиха се няколко демографско-социални явления. Те са израз на менталния преход, паралелен на икономическия и демографския. С еуфорията в представите и действията в демократична действителност изборът на поведение се променя, свободата в решенията за родителството се въздейства от други фактори. Има се предвид, че всяка възможност за свободен избор е фактически предоставяне на варианти за избор в зависимост от усложнените се условия и промени в действащите фактори.

Началото на прехода и първото пречупване на една установена и действаща икономическо-социална система – неочаквано, силно и непознато, масово внесе безработицата сред един трудов народ, чийто доход и жизнена издръжка е само от трудовата ангажираност без притежание на производствени средства и имоти. Липсата на доход при традиционната загриженост и отговорност за децата затруднява отглеждането и раждането им.

Заेतостта на жените не е дотогава ограничител на най-случващия се модел на семейно планиране – две деца в нуклеарно семейство при държавна политика за стимулиране на раждаемостта. Моделът гарантира стабилно население при фертилност (деца на една жена над 2 деца). Общо той е съгласуван между семейните партньори при трудова заетост и доходен принос на двамата. По-силна отговорност за родителските грижи имат жените. Към 90-те години на века те съставляват 52% от заетите в страната при общо по-ниски доходи, но повече посвещавани за отглеждане на децата. Пречупването през прехода на дотогавашната линия на ограничения за изравняване на равнопоставеността на жените и мъжете при новите обстоятелства промени повече свободният избор на жените. Те повече числено и амбициозно се втурват към кариерно изграждане, и дотогава превъзхождащи мъжете по степен на образование, по-дисциплинирани и отзивчиви в трудополагането. В условията на безработицата успяват да се вместят общо по-бързо в нови работни места и да затвърдят самочувствието си на доходоносни. Извърнали поглед към действителността на развитите страни, особено в младия си състав, жените се отвръщат от семейния пример на родителите, женитбеността спада от 8 на 3.5%, и раждаемостта остава по-близка до европейската много по-дълго. Нарасна раждаемостта на извънбрачните деца до 54-55%, повечето отглеждани от майките от конкубинални съжителства или като еднородителски семейства – разведени, разделени, овдовели (при винаги по-висока смъртност сред мъжете). Тези общи признаци са доказателство, че взаимният избор за раждане и посвещение на децата все повече се разпада. Оптимистичната стъпка в кариерното развитие, съчетани с осъществяване и отглеждане на децата принадлежи на жените. В нея се съдържа запазеният майчински инстинкт и ненапълно осъзнато, но подтикващо чувство на родова принадлежност и националност като дълг към тях и живота. Нека си припомним, че преди 4-5 десетилетия в целия свят, както и у нас се даваше гласност на програмата

Планиране на семейството, иницирана от ООН. Нейната валидност, основателно отпаднала, се крепи на семейния договор на двамата партньори да имат определен брой деца с възможности да ги отгледат и образуват като качествено ново поколение. Социолозите у нас упорито изследват тогава условията за разликата между желаниа и реализирания брой деца. Никога не го свързват с разминаване на вижданията и противоречията в избора на родителите да имат определен брой деца. В реалния живот то много често съществува и влияе на модела на възпроизводството под мъжкия диктат в семейството. Разпадът му в развитите страни (оценяван от някои европейски демографи като Втори демографски преход) позволява разкриването на дискриминация и насилие над свободата в семейството.

Прояви на битови насилия има и в извънбрачните съюзи или свободни връзки между мъже и жени, скрепени с любов, материални и др. интереси или сексуалност. При всички споменати форми на общуване между мъжа и жената с тяхната природна репродуктивност и съзнание за свобода в избора на решение има значение общностната рамка и степента на развитие и възпитание под грижите на държавата. Човекът в настоящето търпи влиянието им и отговаря на класическото определение на свободата (и поведението на човека) като осъзната необходимост. Така тук се вмества и възприемането на дълга. Животът подсказва широкото излизане от старите тези и рамки, включително при осъществяване на репродуктивността по решенията на мъжа с неговите подходящи и властови позиции. От една страна, често това се смесва със сексуалността и репродуктивните възможности, повече и по-силно от мъжете. Стремещт към майчинство и отговорност се проявява винаги по-силен от жените и се налага неизменно в сегашния избор на жените при примиряване с жертвеност в реализиране на собствения живот. Има случаи за сериозно неразбирателство между партньорите в събитията, свързани с нежелана бременност. Мъжете често и настоятелно приемат ликвидиране на случилото се събитие на принуда и домашно насилие, дори убийства. При разделяне на партньорите – развод или др. майките почти винаги се борят за настойничество над децата и риска да се натоварват с материалната издръжка, възпитание и израстване на децата. Тяхната свобода при избора е подтиквана от естествения инстинкт в подкрепата на раждаемостта и съзнанието за дълг в изграждане на новото, заместващо поколение и грижи за него до края на живота им. Имаме по-дълга със 7-8 години продължителност на

живота им спрямо мъжете, независимо от преживяваната натовареност – на работното място и домашното обслужване, по-ниския трудов доход и пенсионно осигуряване.

Дълговата им обществена отговорност е сбор от естествено възприетата природодаденост, семейното възпитание и традиционна наследственост и справяне с преживяваните условия. Тя резултира във възпроизводството на страната не само като качество на новородените и адекватна подготовка на новозаместващо поколение, но и като пример за свободата, възприемана или не, като осъзната необходимост. Масовият случай не изключва примери за свобода и отзив на възпроизводствения дълг сред мъжете, но относително участието му в демографския процес е по-слабо влиятелно.

Вгледани в националната ни действителност, характерна със значителни различия по общности и реакция на дълговата отговорност не бива едновременно да се забравят глобалните демографски процеси, стремежът за спад на раждаемостта в развиващите се страни, както и тенденцията в развитите страни на преход към остаряващо население на прага на дигиталното развитие.

Хармонизирането на личните предпочитания и обществените потребности като приоритет на политиките за населението

Политиките за постигане на по-добър баланс между предпочитаното на личностно равнище репродуктивно поведение и обществените потребности за възпроизводството на най-значимия ресурс в развитието – хората с техния потенциал в съвременността са изправени пред нови предизвикателства.

Едни приоритети, подходи, стимули са допринасяли за ефекта от приложението им в условия на системно нарастване на населението и позитивно развитие на всички демографски показатели. Във времето на стабилно демографско развитие провежданата протекционна политика за стимулиране на раждаемостта като държавен приоритет си взаимодейства с тогавашната ценностна система и обществени норми в тази област, според които за българите семейството е крепост и опора, децата се възприемат като първостепенна ценност, а поколенческите връзки – като източник на приемственост в традициите, социалния опит и нравствените добродетели. Подкрепата на държавата, финансово стабилна, ресурсно осигурена, устойчива и последователна по характер, допълвана от ведомствената политика в тази сфера е в унисон и дава тласък за

осъществяване на демографските нагласи на младите хора относно създаването на семейство и отглеждането на желания брой деца. Към този личен по същество проблем те подхождат осъзнато и отговорно, придържат се към общоприетия модел на дву-и тридетно семейство, като в национален мащаб това осигурява балансирано възпроизвеждане на поколенията и известен положителен естествен прираст. По този начин обществените потребности се пречупват и съгласуват по един естествен път с индивидуалните интереси и личните предпочитания и гарантират както нарастването на населението, така и семейната и личностна удовлетвореност от създаваното потомство.

В условията на прехода към пазарно стопанство връзката на обществените потребности от демографско възпроизводство и реализацията им на равнище семейство и отделната личност придобива силно противоречив характер, което принципно променя проявленията на понятията свобода и дълг във възпроизводствения процес. В основата на това противоречие е сериозната критика, на които е подложено участието на държавата в него в съответствие с неолибералните виждания за мястото ѝ в общественото устройство. Наред с налаганата практика за оттеглянето ѝ от този процес и оспорването на пронаталистичния характер на провежданата дотогава държавна политика, тя получава интерпретации, разколебавачи доверието към нея. Те целенасочено акцентират върху определени моменти, отправяйки критики „...за политизиране на репродукцията на населението и засилване на механизмите за контрол на държавата над репродуктивното му поведение, които предвиждат масивна намеса в ежедневието и личния живот на хората“. Оттук визирания автор извежда твърдения, че посредством социално-политически мерки за стимулиране на фертилността и субсидирането с парични средства на разходите по отглеждането на деца държавата се опитва да нормира репродуктивното поведение и сексуалността (Брумбауер, 2007: 482-490). Според други автори политиката за стимулиране на демографското възпроизводство се идентифицира с разработването на цялостна биополитика за контрол над населението, която цели въздействие и управление на възпроизводството и семейството, като жените се превръщат в обекти на силен биополитически натиск (Димитрова, 2006: 130). Подобни оценки имат за цел да предизвикат съответна промяна във възприемането на провежданата демографска политика в посока, че това се прави само в интерес на държавата и обществото и от

позициите на натиск спрямо отделното семейство и личността. Всъщност налагащата се още в първите години на прехода разлика, характеризираща репродуктивните нагласи на жените между желаниа и реализирания брой деца показва не влиянието на „биологичен натиск“, а проявяваща се липса на условия за реализиране на личните желаниа и нагласи за раждане на деца, както и на появата следствие на тази причина на явлениято „отложени раждания“. Като елементи на принуда наистина могат да се приемат отделни административни мерки, като тези за ограничаване на раждаемостта с даването на разрешения за аборти при определени условия. Това се прилага временно и не е в състояние да обезличи широкообхватния спектър от привилегии, свързани с политиката в подкрепа на младите семейства (жилищна и финансова), за осигуряването на продължителен отпуск за отглеждане на децата, за закрила на женския труд и майчинството, за социална сигурност (Михова, 2011: 92).

Новите параметри на отношенията между свободата и дълга, породени от икономическите и социалните преобразования в прехода са повлияни и от обстоятелството, че в условията на пазарно стопанство демографската политика загубва своята действеност и ефективност. Голяма част от мерките стават неприложими в новите условия. Обезценени са редица регламентирани от трудовото законодателство права в областта на социалната защита на труда на жените, особено в разширяващия се частен сектор. Оттегляйки се от досегашните си функции, държавата влага все по-малко финансови средства в тази област, променя универсалния принцип, осигуряващ право на всяко дете на надбавки с въвеждането на диференцирания, зависещ от доходите на семействата при избран много нисък праг, с което се лишават голяма част от тях от държавна подкрепа. Не закъснява и ответната реакция на семействата и респективно на жените. Под влияние на бедността, социалната несигурност, безработицата те изразяват „свободната“ си воля в това да отлагат бракове и раждания, част от които са обречени да не се състоят. Правото на „свобода“ в решенията се изразява и в доброволен отказ на жените да не ползват законно предоставените им придобивки. С оглед запазване на работното си място те съкращават времето на платения и неплатен отпуск по майчинство, не ползват полагащите им се болнични за боледуващите си деца, не се възползват от намален работен ден при кърмене, полагат нощен и извънреден труд, приемат с компромиси условия на труд, съдържащи рискове за опазване на

репродуктивното им здраве (Михова, Кергоат, Николова, Донеv, 2005: 150). Може да се спори дали това е предпочитана свобода на действие, или прикрита форма на принуда с оглед адаптацията към новата икономическа и социална среда. Не по-малко съществен в случая е и въпросът как това рефлектира и снижава заложеното по природа у всеки човек чувство за дълг относно продължението на рода и то във време, когато обществото става свидетел на срива на всички демографски показатели на страната и на необратими тенденции в развитието на всички демографски процеси и структури.

От гледна точка на проявленията на свободата и дълга в новата ситуация настъпват сериозни размествания в предпочитанията за личностно израстване за сметка на ориентацията към създаване на семейство и поколение. Разколебан е самият инстинкт за възпроизвеждане. Пробива си път непознатото доскоро явление съзнателно бездетство. В подкрепа са редица неолиберални схващания и концепции за неприкосновеността на личния живот и решенията в тази област. Подлага се под съмнение дали изобщо въпросът за обновлението на поколенията има обществен характер и звучене. Младите хора са принудени да вместват семейните и репродуктивните си нагласи в лабиринт от предизвикателства – несигурна заетост, ниски доходи, дефицит от социална защита и сигурност, множество бариери пред личностната реализация, неувереност пред бъдещето. Сред тях те трябва да открият своята истина за собственото си възпроизвеждане и да припознаят продължението на рода и съхраняването на нацията като ценности, житейски цели и извор на удовлетворение от живота. При тези разнопосочни промени от ценностен характер все по-трудно става формирането на отговорността за демографското бъдеще на България както на общонационално, на регионално и общностно равнище, така и на нивото на отделния индивид.

Стимулирането на този процес изисква на всички управленски равнища, както и в средите на гражданското общество да се изгради нова визия за демографския проблем на България, която да проникне в общественото и личностно съзнание като неотложна национална доктрина, от която зависи съдбата ѝ и националния ѝ суверенитет. Съвременните поколения са призвани да се проникнат от мисълта за ролята си на двигатели в битката за овладяване на демографския срив, която ще продължи поне до средата на настоящето столетие и за постигане на онова обновление на поколенията,

създаващо необходимия човешки потенциал за бъдещия икономически, духовен и демографски растеж на страната. Това предполага преживяваните от страната демографски сътресения да се осмислят в един много по-широк контекст. Смисълът на това е постигането на по-дълбоко вникване в последиците от рязкото намаляване на населението и на фона на многократно нарастващото в глобален мащаб човечество, включително и в съседни на Балканите страни. Както и осмислянето на рисковете за страната, произтичащи от прогнозата до средата на настоящия век да загубим целият си естествен прираст от 1946 до 1985 г., да се лишим от 40% от трудовите си ресурси, двойно да намалее встъпващите в икономически активна възраст спрямо излизащите от нея. Една нова визия за демографския проблем би разкрила опасностите, които той крие за националната независимост и суверенитета на България. Тя би помогнала да се осъзнае нарастващата взаимна обусловеност и зависимост между икономическата и демографската система, както и потенциалната заплаха от провал на социално-икономическите планове по причина на демографския фактор. Повишено внимание се изисква и към опазването на репродуктивните възможности на намаляващия контингент жени от националния ни генофонд, където допълнително се намесват либерализацията на секса, наркоманията, бездетството по медицински съображения и съзнателният отказ от деца. За преодоляването на произтичащите предизвикателства от тези обстоятелства и прогнози е необходима отговорността на поколения българи, осъзната и възприета като достойна мисия в името на демографското бъдеще на една древна и хилядолетна държава, каквато е България.

Заклучение

Изложенията в материала размисли и научни аргументи са породени от стремежа да се навлезе по-дълбоко в състоянието и проблемите, свързани с проявленията на етичните категории „свобода“ и „дълг“ в една специфична система, каквато е демографската и по-специално в процеса на въздействието им върху репродуктивността, чието ниско равнище е един от основните фактори за настоящия демографски срив в България. Този въпрос, достатъчно значим и актуален, е сравнително слабо изследван и по-нататъшните проучвания в тази насока биха допринесли за интердисциплинарното третиране на демографския проблем на страната.

Споделените в случая тези, без претенции за изчерпателност, маркират все пак част от проблематиката в тази област. На тази база могат да се направят някои изводи и заключения, имащи отношения и към бъдещите изследвания в тази област.

Преди всичко се откроява потребността от разширяване на взаимодействието между изследователите от етичното и демографското направление на науката в разкриването на съвременните проявления на етичните категории в развитието на демографските процеси при осъществената смяна на модела на социално-икономическата формация у нас и последвалата радикална промяна в демографската ситуация. Изпъква необходимостта към емпиричните изследвания от статистически и социологически характер да бъдат включвани повече и по-разнообразни признаци, включително от етично естество предвид тяхното нарастващо въздействие върху демографското поведение на индивидуално и общностно равнище.

От бъдещо развитие и усъвършенстване се нуждаят теоретичните виждания и методологичните подходи за изследване на взаимозависимостите между ценностната система на личностно и общностно равнище в областта на демографските ориентации и битуващите социални и морални норми в тази област. От този род са проблемите за взаимодействието на природо-биологичните фактори с етичните норми, за сложните отношения между лица с различна физиологична и емоционална природа в семейството при избора относно детността, за биологичните и социалните характеристики на репродуктивността и др.

Политиката за населението би придобила по-голяма действеност и ефективност, ако при формирането на подходите, механизмите и конкретните мерки се проявява по-добро познаване и по-пълно съответствие на личните предпочитания с възможностите за съгласуването им с конкретните социално-икономически условия и промените в действащите фактори. От това до голяма степен зависи изборът на поведение относно репродуктивността, което в масовото му проявление би довело до едно по-добро демографско бъдеще за България.

ЛИТЕРАТУРА

Найденова, П. (2021). *Развитие на демографската мисъл в България*. С., ЦДИО, 429 с.: табл.

Брумбайер, У. (2007). *Социалистическият начин на живот: Идеология, общество, семейство, политика в България (1944-1989 г.)*. Русе, МД Елиас Канети.

Димитрова, Е. (2006). Биополитическото конструиране на пола през периода на социализма в България. – В: *Социологически проблеми*. 2006, 6, 12 – 139.

Михова, Г. (2011). *Демографската политика в България. традиции, обществени потребности, съвременни измерения*. С., Акад. изд. Проф. М. Дринов.

Михова, Г., Д. Кергоат, М. Николова, Д. Донеv. (2005). *Работно време, условия на труд, демографско поведение*. С., Акад. изд. Проф. М. Дринов.

**ОГРАНИЧАВАНЕТО НА ЛИЧНАТА СВОБОДА НА ЖЕРТВАТА НА
ДОМАШНО НАСИЛИЕ СЛЕД НАПУСКАНЕТО НА НАСИЛНИКА**

СИБИЛА ИГНАТОВА

Софийската адвокатска колегия

sibila.ignatova@gmail.com

**RESTRICTION OF THE PERSONAL FREEDOM OF THE VICTIM OF DOMESTIC
VIOLENCE AFTER LEAVING THE PERPETRATOR**

SIBILA IGNATOVA

Sofia Bar Association

Abstract

The article presents the restriction of the personal freedom of the victim of domestic violence after leaving the perpetrator. The Bulgarian constitutional framework of the fundamental rights related to the protection of victims of domestic violence is briefly examined. The focus is on abuses by the perpetrator of domestic violence after the victim has left him, when he uses the police, providing false information to find out her whereabouts, to continue to pressure and harass her. Some of the reasons when the state authorities, instead of providing the necessary protection, become an instrument in the hands of the perpetrator to restrict the victim's personal freedom are summarized.

Keywords: domestic violence, restriction of personal freedom, persecution, abuse.

Въведение

Домашното насилие оказва неблагоприятни последици върху личността на жертвата, като могат да бъдат засегнати различни нейни блага – животът, здравето, **личната свобода**, неприкосновеността, доброто име в обществеността и др. Според чл. 2, ал. 1 от Закона за защита от домашното насилие /ЗЗДН/ „Домашно насилие е всеки акт на физическо, сексуално, психическо, емоционално или икономическо насилие, както и опитът за такова насилие, **принудителното ограничаване на личния живот, личната свобода и личните права**, извършени спрямо лица, които се намират в родствена връзка, които са или са били в семейна връзка или във фактическо съпружеско съжителство“. В България предимно се обръща внимание и се представят данни за упражняването на

физическо и психическо насилие спрямо жертвата, докато тя все още е в дома си [1]. Практиката обаче показва, че **ограничаването на личната свободата може да бъде извършено дори и след като жертвата на домашно насилие напусне извършителя**. В такива случаи държавните органи в България могат да бъдат използвани от насилника за продължаване на домашно насилие и преследване на жертвата. Затова настоящата статия представя упражняването на домашно насилие като пречка пред личната свобода на индивида, като е обърнато основно внимание на ограничаването на личната свобода на жертвата **след напускането на насилника**. Публикацията се спира накратко на конституционната уредба на основните права, които са относими към защитата на жертвите на домашно насилие. Разгледани са конкретни примери от практиката за злоупотреби от извършителя на домашно насилие след като жертвата го е напуснала, когато той използва органите на полицията, представяйки неверни данни, за да узнае местонахождението ѝ, да продължи да ѝ оказва натиск и да я преследва. Накрая, накратко са обобщени някои от основните причините, когато държавните органи вместо да предоставят необходимата защита стават **инструмент в ръцете на насилника за ограничаване на личната свобода на жертвата**.

1. Конституционна уредба на правата на жертвата на домашното насилие

Приетата през 1991 г. българска Конституция съдържа няколко текста, които следва пряко да бъдат приложени в случаите на ограничаване на личната свобода на жертвата на домашно насилие след напускането на насилника. Чрез тези конституционни разпоредби се поставят границите, които трябва да бъдат съблюдавани от държавните органи и гражданите в Република България.

На първо място, следва да се обърне внимание, че още в преамбюла [2] на Основния ни закон от 1991 г. конституционният законодател обявява верността си към общочовешките ценности, като **свобода** е една от тях. В преамбюла на Конституцията **ни правата на личността, нейното достойнство и сигурност са издигнати като върховен конституционен принцип**. Издигането на правата на личността във върховен принцип означава, че на този принцип се подчинява цялата конституционна уредба, а след това и цялата правна система [3]. На този върховен принцип е призната „особена конституционна стойност и като върховен той следва да прониже цялото

съдържание на Конституцията, както и да внесе вътрешна хармония и съгласуваност на нейните разпоредби”[4]. В съвременния конституционализъм ясно е залегнала идеята, че **цялата власт в държавата трябва да се подчинява на основните права като едно „преддържавно” и „надпозитивно” задължение** [5].

На следващо място, в глава втора на българската Конституция е подробната уредба на основните права на гражданите, като по отношение на ограничаването на личната свобода на жертвите на домашно насилие след напускането на извършителя приложение могат да намерят няколко конституционни текста.

Според **чл. 30, ал. 1** от Основния ни закон „Всеки има право на лична свобода и неприкосновеност“. В текста на **ал. 2 на чл. 30** от Конституцията е прието, че *„Никой не може да бъде задържан, подлаган на оглед, обиск или на **друго посегателство върху личната му неприкосновеност** освен при условията и по реда, определени със закон“*. Съгласно **чл. 30, ал. 3** от Конституцията *„В изрично посочените от закона неотложни случаи компетентните държавни органи могат **да задържат гражданин**, за което незабавно уведомяват органите на съдебната власт. В срок от 24 часа от задържането органът на съдебната власт се произнася по неговата законосъобразност“*.

Текстът на **32, ал. 1** от Конституцията също така е относим към защитата на ограничаването на личната свобода на жертвите на домашно насилие: *„Личният живот на гражданите е неприкосновен. Всеки има право на защита срещу незаконна намеса в личния и семейния му живот и срещу посегателство върху неговата чест, достойнство и добро име“*.

По отношение на ограничаването на личната свобода на жертвите на домашно насилие след напускането на насилника следва да се обърне внимание, че текстът на **чл. 35, ал. 1** от Конституцията предвижда, че *„Всеки има право свободно да избира своето местожителство, да се придвижва по територията на страната и да напуска нейните предели. Това право може да се ограничава само със закон, за защита на националната сигурност, народното здраве и правата и свободите на други граждани“*.

Споменатите конституционни текстове трябва да намират **директно приложение** при защитата на жертвите на домашно насилие, т.к. съгласно чл. 5, ал. 2 от Основния ни

закон конституционните разпоредби имат **непосредствено действие**. Директното приложение е записано като принцип в основните начала на Конституцията, а това означава че **не са необходими каквито и да е други актове и действия** при упражняването на основните права на гражданите.

Накрая, трябва да се отбележи, че в своята практика българският Конституционен съд [6] също обръща внимание на правото на **лична свобода и неприкосновеност** и границите на ограничаването му от държавните органи. Конституционната ни юрисдикция приема, че ограничаването на основните права задължително следва да е съобразно принципа на пропорционалност, като **ограничението следва да е съразмерно на преследваната цел, а не да надхвърля необходимото за нейното постигане** [7].

2. Ограничаване на личната свободата на жертвата след напускане на извършителя на домашно насилие

Домашното насилие има негативни последици върху психиката и емоциите на жертвата, която в продължение на месеци живее в страх за живота и здравето си. Обикновено домашното насилие остава скрито за външния свят, т.к. жертвата се страхува да подаде сигнали до органите на МВР и/или прокуратурата, опасявайки се, че насилието може да ескалира. Понякога жертвата е заплашвана от насилника, че дори и да сезира полицията и/или прокуратурата – никой няма да ѝ обърне внимание. Често подобни заплахи се отправят от насилници, които разполагат с възможности да оказват въздействие върху органите на полицията и/или прокуратурата. Именно в такива случаи жертвата напуска насилника, **без да го уведоми за местонахождението си**, страхувайки се заплахите му. Затова и молбата за защита до съда по реда на ЗЗДН обикновено се подава след като жертвата е далеч от насилника. **С цел да бъде осигурена защита на жертвата на насилие** в текста на чл. 9, ал. 1, т. 1 от ЗЗДН, който е за съдържанието на молбата за защита, законодателят е предвидил, че *„в случай че пострадалото лице не може или не желае да разкрие постоянния или настоящия си адрес, то може да посочи друг адрес“*. Чрез тази разпоредба законодателят е гарантирал възможност на жертвата да не предоставя информация за местонахождението си, т.к. има вероятност да последват нови актове на насилие.

След напускането на дома от пострадалото лице обикновено насилникът се опитва да осъществи контакт с него. Често поради страх от насилника жертвата отказва всякакъв контакт. Затова насилникът прави опит да се свърже с близки и/или роднини на жертвата, които вероятно знаят местонахождението ѝ, но обикновено не желаят да предоставят информация. Типична реакция на извършителя на домашно насилие след неуспешните опити за контакт с жертвата и/или нейни близки – с цел да прикрие извършването от него домашно насилие е да се обърне към органите на МВР и да обяви, че пострадалото лице е в неизвестност, представяйки се за загрижен за живота и здравето му. Именно в такива случаи настъпват най-често **злоупотребите с правото на лична свобода на жертвата**, т.к. извършителят на насилие използва органите на МВР за продължаване на домашното насилие чрез преследване на жертвата, като акт на отмъщение. Във връзка с това може да бъде представен следният пример от практиката: след като пострадало лице е напуснало дома си, без да уведоми насилника, той от своя страна подава сигнал до органите на МВР, че семейният му партньор е в неизвестност. Полицейски служители се свързват с роднини на лицето, за което се твърди, че в неизвестност, които обаче не желаят да споделят местонахождението му, защото се страхуват за живота и здравето му. Следва да се обърне внимание на това, че в присъствие на полицейски служители извършителят на домашно насилие е уведомен, че пострадалото лице е добре и го е напуснало. Въпреки това извършителят подава заявление до органите на МВР, в което твърди, че пострадалото лице е **в неизвестност** и иска да бъде обявено за общодържавно издирване с мярка задържане. Впечатление прави, че в докладната записка на органите на МВР е посочено, че полицейските служители са уведомени, че пострадалото лице е **напуснало дома си по собствено желание и не е в неизвестност**. Въпреки това органите на МВР предприемат оперативно издирвателни мероприятия, чрез въвеждане на данните на пострадалото лице в регистрите на МВР за общодържавно издирване с мярка задържане, т.е. **извършва се незаконно ограничаване на личната свобода на жертвата на домашно насилие**. В същото време се оказва и натиск върху близки и роднини на жертвата, като от тях се иска да посочат местонахождението ѝ. Едва след като пострадалото лице се яви в съответното районно управление на МВР или бъде принудително задържано се преустановява общодържавното издирване. Във връзка с това следва да се отбележи, че липсват

гаранции за това, дали органите на МВР не са уведомили вече насилника за местонахождението на жертвата. Това поставя въпроса, какво е било изобщо правното основание за обявяване за общодържавно издирване с мярка задържане на пострадалото лице при положение, че служителите на МВР са били уведомени, че то не е в неизвестност от негови роднини. Не са ли били предприети незаконосъобразни действия от органите на МВР за ограничаване на личната свобода на пострадалото лице?! Възниква и въпросът, дали не са нарушени прогласените в Конституцията ни основни права на пострадалото лице, като например текстът на **чл. 30, ал. 2** от Конституцията, според който *„Никой не може да бъде задържан, подлаган на оглед, обиск или на друго посегателство върху личната му неприкосновеност освен при условията и по реда, определени със закон“*. Наред с това може да се приеме, че с **въвеждането на данните и** предприемането на действия по **общодържавно издирване с мярка задържане** се извършва и *незаконна намеса в личния и живот и посегателство върху чест, достойнство и добро име* на пострадалото лице (чл. 32, ал. 1, изр. 2 от Конституцията).

Представеният случай по обявяване за общодържавно издирване с мярка задържане на пострадало от домашно насилие лице показва, че насилникът използва органите на МВР за ограничаване на личната свобода на жертвата, за да продължи да я контролира, да налага собствената си позиции и да я унижава. С основание може да се приеме, че в подобни случаи извършителят на домашно насилие използва органите на МВР като инструмент за продължаване на упражняване на домашното насилие, предоставяйки неверни данни, че жертвата е в неизвестност, за да узнае местонахождението и да ограничи личната ѝ свобода. Несъмнено описаният пример надхвърля границите на нормалното житейско поведение и реакция на лице, което се представя за загрижено пред органите на МВР. Всичко това се осъществява от насилника против волята и желанията на жертвата и затова **противоречи на добрите нрави**.

3. Ограничаване на личната свобода на жертвата след издаване на акт за защита от съда по реда на ЗЗДН

Домашното насилие може да продължи да бъде извършвано и да бъде ограничена личната свобода на жертвата от насилника, **дори и след издаването на акт за защита [8] от съда по реда на ЗЗДН**. Практиката показва, че извършителят на домашно насилие

въпреки знанието си, че спрямо него е наложена мярка по реда на ЗЗДН продължава да преследва жертвата, като за това използва органите на МВР. Например с цел да узнае местонахождението и/или да ограничи свободата на придвижване на жертвата извън територията на Република България насилникът подава сигнал до органите на МВР, че лицето е в неизвестност с цел данните му да бъдат въведени в Националната шенгенска информационна система, в която се въвеждат лица в неизвестност. В подобни случаи често полицейските служители не извършват проверка, че спрямо лицето, което подава сигнал до тях е **налице издаден акт за защита по ЗЗДН с наложени мерки** и става дума за злоупотреба чрез подаване на неверни данни от него. Следва да се отбележи, че съгласно чл. 16, ал. 1 от ЗЗДН със заповедта за защита съдът налага една или повече мерки за защита, а в ал. 3 на чл. 16 от ЗЗДН е посочено, че „Решението и заповедта се връчват на страните, а когато е наложена мярка по чл. 5, ал. 1, т. 1, 2 и 3 – **и на районното управление на МВР по настоящия адрес на извършителя и на пострадалото лице**“. Неясно поради какви причини полицейските служители **не извършват** проверка в районното управление на МВР по настоящия адрес на извършителя и на пострадалото лице, че е налице издаден акт за защита по ЗЗДН, а предприемат действия по ограничаване на личната свобода на пострадалото лице.

Наред с това органите на МВР не вземат предвид при обявяването на определено лице за безследно изчезнало, че текстът на чл. 2, ал. 1, т. 1 от ЗЗДН предвижда, че пострадалото лице при подаването на молба за защита до съда **не е длъжно да посочва своя постоянен и настоящ адрес**, а може да посочи друг адрес (например на своя процесуален представител), именно с цел да не бъде притеснявано от извършителя на насилие.

Представеният пример за злоупотреба от страна на насилника чрез органите на МВР по ограничаването на личната свобода на жертвата на домашно насилие след напускането на дома чрез въвеждането на данните ѝ в Националната шенгенска информационна система **представлява нарушаване на чл. 35, ал. 1 от Конституцията** („Всеки има право свободно да избира своето местожителство, **да се придвижва по територията на страната и да напуска нейните предели**. Това право може да се **ограничава само със закон**, за защита на националната сигурност, народното здраве и правата и свободите на други граждани“). Това не отговаря на конституционната повеля

да бъдат гарантирани конституционно прогласените основни права на гражданите и е налице нарушение на принципа на пропорционалност, т.к. ограничаването на личната свобода на жертвата е несъразмерно.

С основание може да се приеме, че ограничаването на личната свобода на жертвата на домашно насилие след напускането на дома и издаването на акт за защита от съда по реда на ЗЗДН чрез използването на органите на МВР е **акт на отмъщение от страна на насилника**. Чрез тези свои действия той цели да продължи да оказва натиск върху жертвата чрез нанасяне на вреда. Това е последваща проява на агресия от извършителя на насилие като средство за налагане на неговите правила чрез неутрализиране, нараняване и унизяване на жертвата. Чрез тези свои действия по ограничаване на личната свобода на жертвата насилникът продължава да демонстрира превъзходството си над нея, желанието си да я постави в подчинено положение и в зависимост.

4. Причини за ограничаването на личната свобода на жертвата на домашно насилие след напускането на насилника

Накратко могат да бъдат представени някои от основните причините, поради които се стига до ограничаване на личната свобода на пострадалото от домашно насилие лице след напускането на насилника чрез органите на МВР.

На първо място, служителите на МВР **не са добре обучени** [9] да разпознават типичните ситуации на домашно насилие. Например, че насилникът умишлено представя неверни данни, с цел да се прикрие извършването от него, като се представя за загрижен и обезпокоен. Полицейските служители също така не извършват подробно разследване по случая, чрез събирането на допълнителни данни, че става дума за продължаване на упражняването на домашно насилие с цел ограничаване на личната свобода на жертвата и преследването ѝ.

На второ място, полицейските служители не са добре запознати с уредба на основните права и **границите**, които поставя Конституцията при ограничаването им. Служителите на МВР **не са добре запознати също така с уредбата в ЗЗДН**. Например, че съгласно чл. 9, ал. 1, т. 1 от ЗЗДН в молбата си до съда пострадалото от домашно насилие лице може да не разкрива постоянния или настоящия си адрес, а може да посочи

друг адрес (например на своя процесуален представител). До злоупотреби с ограничаването на личната свобода на жертвата на домашно насилие се стига и поради това, че полицейските служители **не извършват проверка**, че за подаващия сигнала до тях, че определено лице е в неизвестност **е налице издаден акт за защита по реда на ЗЗДН**. В подобни случаи полицейските служители задължително трябва да извършат проверка в районното управление на МВР по настоящия адрес на подаващия сигнал до тях, че е налице издаден акт за защита по ЗЗДН. Наред с това в **България все още не е създадена автоматизирана информационна система за противодействие и превенция на престъпления, основани на полов признак и домашно насилие**. Във връзка с това следва да се отбележи, че в отговор на въпрос от народен представител от 06.04.2020 г. министърът на вътрешните работи Младен Маринов [10] посочва, че „Домашното насилие не представлява престъпление по смисъла на Наказателния кодекс и в автоматизираните фондове на МВР не се събира статистическа информация за случаи на домашно насилие“. Министърът споменава, че през ноември 2019 г. Главна дирекция „Национална полиция“ е подписала договор за изпълнение на проект *„Подобряване ефикасността на полицейската дейност в областта на домашното насилие и насилие, основано на полов признак“* по Норвежкия финансов механизъм 2019-2021 г. на стойност 620 000 евро. Една от основните дейности по проекта е създаване на автоматизирана информационна система за противодействие и превенция на престъпления, основани на полов признак и домашно насилие. Министърът обаче не посочва от кога ще започне да работи тази информационна система и какъв е напредъкът по проекта. В настоящия момент в интернет сайта на МВР е публикувана презентация на този проекта [11], но липсват данни за изпълнението му.

На трето място, ограничаването на личната свобода на жертвата на домашно насилие след напускането на насилника чрез органите на МВР може да настъпи **вследствие на злоупотреба или корупция**. Често насилници с финансови възможности, бивши или настоящи служители на различни държавни структури оказват натиск върху полицейски служители. По повод на това трябва да се спомене, че в България предимно се отразяват данни за лица, извършители на домашно насилие от средната социална класа или от ромското население[12]. Липсват обаче данни за лица от по-високата социална класа, като например лица, заемащи определени обществени длъжности и/или с

финансови възможности, които също често са извършители на домашно насилие. Вече беше представен пример, че въпреки събрани данни от близки на напуснало дома си лице, че не е в неизвестност, то е обявено за общодържавно издирване с мярка задържане само въз основа на подаден сигнал. Следва да се отбележи, че служители на МВР, пожелали анонимност, споделят, че подалият сигнала е бил изключително агресивен, като е сменял твърденията си- първоначално, че лицето е избягало, след това, че то е отвлечено. Вероятно в този случай става дума за оказване на натиск върху полицейските служители за незаконосъобразно обявяване за общодържавно издирване с мярка задържане на пострадалото лице, т.к. подалият сигнала е роднина на лице- бивш служител на държавна разузнавателна структура.

Заклучение

Представените примери за ограничаване на личната свобода на жертвата на домашно насилие след напускането на извършителя представляват **нарушаване на основни конституционни права на пострадалото лице** (например чл. 30, ал. 1 и ал. 2, както и чл. 35, ал. 1 от Конституцията). В едно от последните си решения от 2021 г. българският Конституционен съд [13] приема, че „Създателите на Конституцията от 1991 г. още в нейния преамбюл, обявявайки верността си към общочовешките ценности, на първо място сред тях са **посочили свободата**. Най-съществените гаранции за индивидуалната свобода като конституционна ценност се съдържат в уредбата на основните права на гражданите в Глава втора от Основния закон. В чл. 30 от Конституцията **не само е признато правото на лична свобода и неприкосновеност, но са установени и условията за неговото ограничаване, както и необходимите мерки за защита на засегнатите лица срещу евентуален произвол**. Правото на свобода не е абсолютно, съществуват основателни причини, поради които е оправдано от гледна точка на обществен интерес да се ограничи свободата на когото и да е, особено когато действията му представляват опасност за самия него или за другите. Властите, които прилагат закона, и по-специално **тези с правомощия да арестуват и да лишават от свобода, имат задължения да съблюдают стриктно границите, определени с тези изключения...**”.

Накрая, следва да се отбележи, че жертвите на домашно насилие в България, спрямо които се извършва злоупотреба с ограничаване на личната им свобода след напускането на дома от органите на МВР на територията на страната и извън нея **не получават адекватна реакция от органите, които са длъжни да следят за спазването на законността**. Това дава основание да се приеме, че е налице **вторична виктимизация** [14], когато жертвата на домашно насилие претърпява допълнителни вреди, които не са пряк резултат от извършването преди това домашно насилие, а **поради начина, по който държавните органи се отнасят към нея**.

БЕЛЕЖКИ

[1] В публикувана информация в сайта на Софийска районна прокуратура от 14.09.2021 г. предимно са отразени данни за отправянето на закани за убийство, упражняването на физическо и психическо насилие: <https://prb.bg/srp/bg/news/aktualno/53277-tri-pati-poveche-dosadebni-proizvodstva-za-domashno-nasilie-sa-obrazuvani-i-resh> (последен достъп 1.11.2021 г.)

[2] Виж част от текста на преамбюла на българската Конституция от 1991 г.: „Ние, народните представители от Седмото Велико Народно събрание, в стремежа си да изразим волята на българския народ, като обявяваме верността си към общочовешките ценности: **свобода**, мир, хуманизъм, равенство, справедливост и търпимост; като издигаме във **върховен принцип правата на личността**, нейното достойнство и сигурност “

[3] **Неновски, Н.** Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г., сп. Правна мисъл, 1995, № 1, с. 6.

[4] Вж. по-подробно **Начева, Сн.** (1999). За конституционната защитеност и конституционната защитимост на правото на защита. – В: *Съвременно право*, № 4, 21.

[5] **Друмева, Е.** (2008). *Конституционно право*. С., 763.

[6] Виж текста на Решение № 13 от 5.10.2021 г. по к. д. 12 от 2021 г. на Конституционния съд на Република България: <http://www.constcourt.bg/bg/Acts/GetHtmlContent/2a71c6c2-199e-4def-93b3-c9e95bbc921d>

[7] В Решение № 3 от 2019 г. по к.д. 16/2018 г. Конституционният съд на Република България също така приема, че той последователен в практиката си, че ограничаването на основните права е допустимо и възможно само в случай, когато това се налага, за да бъдат **съхранени висши конституционни ценности**, т.е. опазване основите на конституционния ред, включващи държавния суверенитет, разделението на властите,

формата на държавно устройство и държавно управление и др., както и при необходимост да се предотврати засягането на други обществено значими интереси като отбраната и сигурността на страната и осъществяването на принципите и целите на нейната външна политика. Задължително е обаче, съобразно **принципа на пропорционалност, това ограничение да е съразмерно на преследваната цел, а не да надхвърля необходимото за нейното постигане** (Решение № 12 от 1997 г., Решение № 14 от 2014 г. на Конституционния съд).

[8] Съдебните актове за защита могат да бъдат **Заповед за защита по чл. 15 от ЗЗДН** или **Заповед за незабавна защита по чл. 18 от ЗЗДН**, която се издава от районния съд, когато молбата съдържа данни за пряка, непосредствена или последваща опасност за живота или здравето на пострадалото лице.

[9] В някои държави като Германия в полицейските участъци работят специално обучени полицейски служители, които могат да разпознат случаите на домашно насилие и да предприемат адекватни мерки за защита на жертвите на насилие.

[10] Виж отговора на министъра на вътрешните работи Младен Маринов в електронен вариант: <https://www.parliament.bg/pub/PK/382086054-06-339.pdf> (последен достъп 01.11.2021).

[11] Виж презентация на проекта „Подобряване ефективността на полицейската дейност в областта на домашното насилие и насилието, основано на пола“: https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider46/default-document-library/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82-%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B5.docx?sfvrsn=88a3b2f0_0 (последен достъп 01.11.2021 г.).

[12] Прави впечатление, че в публикуваната в сайта на МВР презентация за проекта „Подобряване ефективността на полицейската дейност в областта на домашното насилие и насилието, основано на пола“ е посочено, че дейностите в проекта са насочени и към подобряване положението на ромското население.

[13] Виж текста на Решение № 13 от 5.10.2021 г. по к. д. 12 от 2021 г. на Конституционния съд на Република България: <http://www.constcourt.bg/bg/Acts/GetHtmlContent/2a71c6c2-199e-4def-93b3-c9e95bbc921d>

[14] Виж по-подробно за „повторна виктимизация“ и „вторична виктимизация“ в Препоръка Rec (2006) 8 на Комитета на министрите на държавите членки към Съвета на Европа относно помощта, оказвана на жертви на престъпления, на български език: <http://humanrights.bg/Contents/Item/Display/12530>

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ДЪЛГ И НЕГОВИТЕ ЕКВИЛИБРИСТИКИ

МАКСИМ МИЗОВ

Център за исторически и политологически изследвания

maksim_mizov@abv.bg

POLITICAL DUTY AND ITS EQUILIBRISTICS

MAKSIM MIZOV

Center for Historical and Politological Studies

Abstract

This paper analyzes the genesis, evolution, nature, characteristics, and functional traits of political duty. It highlights political duty's correlations and conflicts with legal as well as moral rigorism in particular. It also reveals the reasons, instrumental teleologies and mechanisms due to which politicians usually speculate with, or manipulate, the mass/group notions and attitudes regarding duty.

Keywords: duty, elites, morality, norms, society, law, politics, values.

Политическият дълг има изключително дълга историческа биография. Тя не се помещава само в епохите и различните типове общества, държави, цивилизации и култури, в които Политиката играе твърде съществена роля в публичния и частния живот на хората. Тази биография започва много преди тези времена, а и човешки обединения. Началото ѝ е тясно свързано с *праисторическите времена* и *протообществените структури* на първобитните хора, в които Властта е пораждала и възпроизвеждала определени модели на предпочитателно, препоръчително, а дори и на задължително отношение на хората към нея. По линия на общественно-историческата генетика и социокултурната приемственост, тези първоначални феномени са оставили свои, невинаги цялостно осъзнати от хората, атавистични следи в психиката, съзнанието, поведението и битието на човешките същества и техните общности. Независимо от своите последващи мутации или пролиферации „геномът“ на отношението, съобразяването и подчинението, или съпротивата на човешките същества – на индивидуално, групово, общностно и, накрая, общественото равнище – към Властта *никога*

не е изчезвал. Първо, защото Властта никъде и никога в историята на Човека не може да съществува без или независимо от каквито и да са задължения на хората към нея. И, второ, понеже историческата съдба на политическия дълг е твърде сходна с тази на нравствения, който също притежава подобни закономерности и особености в своята дълга история без това да значи, че между историите на двата вида дълг няма големи различия. Затова и в сферата на морала има необходимост от присъствие и специфични отношения на индивидите или на техните общности към нравствената власт или поне към морализираните страни и проявления на Властта в публичния и частния живот на индивидите. Но освен това и в онези праисторически времена, а и човешки образувания моралът също не е притежавал отчетливо открито, но и автономна сфера на публично и частно съществуване. Той също като политиката се е подвизавал в синкретичните форми и процедурни технологии на човешките световъзприятия и светоотношения към Властта, най-вече към нейните свръхчовешки или нечовешки измерения и олицетворения, главно като притежания на божества.

Историята на разнообразните форми и механизми на дълга е органично свързана и зависима от наличието и действието на *държавните форми на обществен живот*. А в преддържавните състояния на обществата също се пораждат, развиват и действат различни типове властови отношения, процеси и механизми, които разчитат за своето нормално функциониране и на съответни задължения на различните видове членове на обществото. По тази причина далеч преди Политиката да изгрее на хоризонта на, а и да завладее огромни хронотопни позиции в човешката История, разнообразните типове човешки/общностни задължения към Властта са имали синкретичен характер, защото тогава и *политическата идеология* е липсвала в по-сетнешните си изкристализирани форми. Тя обикновено се е проявявала чрез синкретични форми на религиозността на хората и социалните им формирания. Този особен синкретизъм е отразявал различни типове протонаучни знания на човешките същества и общности с известен протонадстроечен генезис и характер. В него в особена симбиоза са се включвали представите и критериите за морала, естетиката, правото, отношенията към земния и отвъдния живот, традициите, култовете, системите от ценности и норми, от възнаграждения и наказания за правилно или недопустимо мислене и поведение, и пр., които са изисквали конструирането и препредаването между поколенията на известни

форми, механизми, начини и техники на *задължения* на хората към общностите и техните институции от различен произход, съдържателно естество и функционален характер. Колкото повече, обаче, се е развивала обществената история и колкото повече еволюцията на Политиката се е извявала чрез разнообразни инвазии в и колонизации на жизнените светове на човешките същества и общности, толкова по-динамично, по-мощно и плуралистично тя се е отдалечавала от синкретичните представи за Властта и съответстващите ѝ ригоризми, но е създавала, възпроизвеждала и легитимирала идеологически, политически и морално-етически доводи, аргументи, визии и инженерства за конструиране, дистрибуция, обмяна и консумация на ценностно-нормативни визии и инструментариуми за отделните видове *дълг*.

Тези кратки, но съществени уточнения изясняват неизбежността, необходимостта и закономерността от *конкретно-историческо специфициране* на различните типове дължимост на човешките същества и формирования към многобройните форми, начини, инструментариуми и мащаби, в или чрез които разнообразните вариации на Дълга са се проявили в историчността и всекидневието, в публичния и частния живот на хората. *Политическият дълг* във всички исторически епохи и типове общества, в които политиката играе твърде съществена роля, неотвратимо е притежавал съответни конкретно-исторически особености, условности, ограничения, бонуси за едни и ограничения, бариери за други негови модалности в публичния и частния живот на хората, в социалната практика. Това е много ярко забележимо и неоспоримо в *класовите общества*, в които класовата принадлежност неизбежно е обусловяла, или изисквала конструиране, прокарване, легитимация на съответни ценностно-нормативни визии, но и технологии за и на *дължимото*, както и за неговите корелации, а и, когато е потребно, или възможно, на колаборации с други видове дължимост, обикновено функциониращи под доминацията на политическите ригоризми. А това върховенство на политическия дълг винаги се е съпровождало и от определени типове ограничения, изисквания, възнаграждения или санкционирания на онези нравствено-етични визии и техники, които не са съобразени и подчинени на повелята на дълга към властниците. Неизбежно следствие от това са били рестрикциите, трудностите и усложненията пред нормалното функциониране на *свободата на човешкия избор*, свързан с, или противостоящ на официално, дълготрайно, или временно, т.е. конюнктурно декретирания политически

дълг. Затова всички типове елити, държащи в свои ръце „юздите“ или „кормилото“ на властта, са полагали огромни старания и усилия, за да конструират, или селективно усвоят и оползотворят властовите арсенали и репертоари на свои, или чужди предшественици, които могат ефективно, а и понякога доста ефектно, атрактивно да им гарантират запазване на властовия статус и патос, в т.ч. и чрез оптимално използване на нравствено-етическите деонтологии.

Елитите, които са забравяли или са се отнасяли недостатъчно сериозно и отговорно към тези съдбовни изисквания, исторически неизбежно са заплащали, нерядко и с най-скъпата цена – не само тази на властовите им кариери, а понякога и с тази на живота им. Този драматичен и често трагичен контекст е чудесно изобразен, анализиран и тълкуван от Гаетано Моска [1], Вилфредо Парето [2] и Роберт Михелс [3] в творбите им за *циркуляцията на елитите*. Затова идеолозите и политиците във всички исторически епохи, типове общества и държавни устройства винаги – кога явно и брутално, кога завоалирано и перфидно – са се опитвали да подчинят Нравствеността на Политиката, да превърнат моралния дълг в *обслужващ инструмент* на политическата власт, респ. на свързаната с нея апологетика и деонтичност. А когато е било много трудно или даже понякога невъзможно в масовата психика и общественото съзнание да се натрапят изгодни и полезни за властниците представи, настроения и нагласи за дължимото към и във Властта, идеолозите и политиците всячески са се опитвали да *субординират моралната деонтология спрямо политическата*. Такъв манталитет и маниер на действие винаги са били одиозна *реалност* и фактологическо процедиране с тези два вида ригоризми, макар обикновено по инструментални причини, подбуди, основания и съображения да са се опитвали да спекулират и манипулират масовото съзнание с подобна комбинация на двата типа дължимост. Затова и когато публично те са говорили за отношенията, или зависимостите между политическия и нравствения дълг, те никога не са правели фаталната грешка да изведат на по-висша позиция и да придадат по-главна, дори първостепенна роля и значимост на политическия спрямо моралния дълг. Защото отлично са знаели, че масите, народът, или обществото винаги ценят много повече, а и по-дълготрайно нравствения пред политическия дълг. Това е особено ярко забележимо в онези общества и държави, в които *ролята и значението на морала* в публичния и частния живот са имали твърде висок статут, защото в тях

политическият деец или държавният служител никога не се е виждал в статуса на напълно *автономен морален субект*, чиито избори на решения, или на действия зависят единствено от моралните ценности, норми, идеали и порядки на обществото, и държавата[4]. Дори нещо повече, в общества и държави, в които *религията* е притежавала хегемонен статус, изборът на решенията и действията на властника не са имали и характер на творения и на *самостоятелен политически субект*, защото са се разглеждали и оценявали преди всичко като продължения на по-висши – от нравствеността и политиката – съображения, произтичащи от естеството, спецификите и сакралните повели на трансцендентни светове и божества. Независимо от това във всички исторически епохи и типове общества, и държавни устройства властниците – кога по демагогски, популистки, кога по други мотиви – не са пропускали случаи, нито са пренебрегвали начините, средствата, формите и техниките, чрез които е *трябвало* публично да демонстрират, внушават на, или да убеждават съответни разнородни масови публики, че между политическия и нравствения дълг няма непреодолими пропасти, а – напротив, – че между тях има (или трябва да има) мостове, тесни връзки и зависимости. Инерцията на подобна тенденция се е съхранила исторически чак и до нашата съвременност, в която дори в секуларни общества и фаворизиращи атеизма държавни устройства деянията на политиците не се представят, а и не бива да се тълкуват *само* като директни проекции на техните инструментални, а пък и нерядко меркантилни властови манталитети и маниери, но като изцяло съобразени и подчинени на определени висши начала и сакрални телеологии. Дали това е *задължителното* уважение, почит, признателност, благодарност към сакралната памет и свещените завети на предците, или на знакови фигури от политическата история, или към визионерствата и социалните инженерства, посветени на всеотдайната дейност в името и за изграждането на желаното, или дължимото по-, или свършено бъдеще на обществото и на човека в него, вече е проблем на по-друг теоретичен дискурс, но и анализ. При всяко положение, обаче, нещо от сферата на религиозно-митологичното *продължава* да присъства, но и дискретно да властва в иконографията и тълкуванието на политическите деяния, макар вече в прекалено опосредствани и трудно понятни за обикновения житейски разсъдък превърнати форми, с чиито метафорики идеологическото и политическото съзнание борави.

За да „бронират“ отношенията и зависимостите между политическата и нравствената деонтология властници са прибегвали към разработването и прилагането на друг посреднически инструментариум освен този на религиозните ценности и норми, а и техники. Той е включвал в своя континуум разнообразните правно-юридически форми, средства, начини и институции, чрез които задълженията са се легитимирали като съответни закони, наредби, вердикти, инструкции и др. *нормативно задължаващи* хората да се подчиняват на Властта. По този път и начин политическият дълг си е гарантирал допълнителна публична сила, а и териториалност за своето присъствие и влияние върху жизнените светове на хората. С течение на времето правото все повече е измествало нравите, обичаите, традициите и трафаретите, в които са се отразявали, но пък и чрез които исторически и социокултурно са се препредавали различни комплекси и техники на *дължимо* мислене, отношение и поведение. Така моралните деонтологии са се превръщали много по-ефективно и публично легитимно в заложенници на политическите и пленници на опосредстващите ги юридическите техники. Но, заедно с това, сложните и противоречиви взаимоотношения и зависимости между политическото, юридическото и нравственото начала не само не са се прикривали изцяло, а често са изпъквали още по-релефно. Това обикновено се е случвало, когато политическите ригоризми, или юридическите закони са влизали в явни и остри конфликти с нравствените еталони, трафарети, традиции и идеали, високо ценени от народа, или когато тези ригоризми и закони са функционирали като валидни само на управляваните, но не и за управляващите. Тоест, когато прескрипциите и законите само формално, но не и реално са били еднакво значими, дължими *за всички в обществото*, т.е. властниците не са били равнопоставени пред законите и прескрипциите, които обаче са били *валидни само за обикновените граждани*. Затова във времена и обществени състояния, в които властниците безогледно или перфидно публично демонстрират поведенчески стратегии, които драстично се разминават с техните формални заявления, обещания или оправдания, че *ще спазват* (наравно с всички граждани) законите, отговорностите и задълженията си към правото и нравствеността в държавата и обществото, но не го вършат, а вършат противоположни аморални, а дори и противозаконни деяния, няма как простосмъртните граждани да вярват безрезервно на онези „от върховете“.

Днес например обществото, държавата и гражданството ни се намират точно в такова състояние, в което вече само малцина, а пък и само по време на изборни кампании са обикновено склонни да повярват на думите и обещанията на старите, или новите политици. А това реално означава, че политико-нравствените деонтологии на властниците или на политиците от различни партийни фамилии и идеологически разцветни вече са *почти напълно* публично дискредитирани, анемични или даже съвършено неспособни да накарат разумните хора да им повярват безрезервно, а пък и да ги следват неотклонно в техните начинания. А такава кондиция или, още по-точно, подобен колапс с политическата и нравствената дължи-мост не разкриват нещо по-ясно, а и по-точно от върхуващия и даже господстващия в живота на държавата и обществото *ценностно-нормативен вакуум*, а и на неспособността на моралните и политическите регулативни механизми да гарантират нормални порядки, нрави.

Днес, в т.нар. „преходно“ и квазидемократично българско общество сме свидетели и дори волни-неволни жертви на подобно драматично обществено-историческо състояние, при което както политическата, така и нравствената *дължимост* са очевадно инфлирали. И смислово-аксиално-прескриптивният им банкрут релефно се забелязва и проява чрез масовидно ширещото се *беззаконие* и ескалиращата *аморалност* в човешките взаимоотношения, като се започне от обитателите на върховете на обществената пирамида и се стигне до тези от подземията на социума, които често не се отличават по манталитета си от този на немалко властници, с единствената разлика, че не владеят толкова добре имитационните техники да се преструват, или публично демонстрират като нещо, което реално не са и не могат да са.

Няма по-безспорно потвърждение на това кризисно и неприятно обществено-историческо състояние от мащабното присъствие и станалото вече банално използване на изобретеното от самите политици клише за *паралелната държава*[5], която реално е символ и въплъщение на *двойното морално счетоводство* в политиката и управлението на държавата и обществото, на тежките разриви между моралът на политиците и нравствеността, която ценят, или искат да господства огромни народни маси, станали злощастници пленници и окаяни заложници на волунтаризма, а и на нескончаемите пагубни реформи на самозваната политическа класа.

Когато е било нужно и полезно за отделни играчи в сферата на властовите съперничества и баталии, политическите деонтологии са жертвали не само нравствените, а и правните кодекси за дължимост. Символното публично „развенчаване“ и детрониране на отделни юридически дължими феномени и инструментариуми обикновено се е съпровождало от разнообразни политически пледоарии, обещания, клетви и действия, целящи тяхното изменение, реформиране или елиминиране на досегашните и с установяване на нови типове правни дължимости ще се реабилитират и гарантират силно ограничените, нарушените, или тотално потъпканите нравствени дължимости, които народът е спазвал ревностно и дълготрайно. Така моралните дължимости, които са били изгодни и полезни за властващите елити и класи, са били перфидно експлоатирани като публични оправдания за принудителните форми и инструментариуми на промени в юридическите и политическите кодекси за дължимост. Потвърждение на разгула в политиката и морала в днешното българско общество е напълно разклатената и дискредитираната сред гражданството държавност, както и непрестанните корекции, допълнения и псевдо-усъвършенствания на закони в Народното събрание, които свидетелстват очевидно и и само за едно – тотално банкрутиране на политическата отговорност и дължимост, фалит на нравствеността в средите на политиците и управниците, които не се съобразяват с нищо и с никого, освен само със собствените си – персонални, котерийни, или частно-партийни интереси и изгоди. И неслучайно историята на всички бунтове, пучове, метежи, революции и контрареволюции е била органично свързана не само с възстановяване или с радикални промени в сферата на политическите, или на юридическите, а с изисквания за възкресяване, реванш на моралната дължимост в обществото, или спрямо отделни социални общности, или лица с публична значимост, които са били поставени в *несправедливо състояние* от политиката и правото. А в рамките на повече от 30-годишната историческата биография и публичния живот на съвременна т.нар. „преходна“ България за подобни грандиозни несъгласия, противоречия или конфликти на гражданството, обществеността, от една страна, и самозваната политическа класа, от друга страна, свидетелстват мощните и дълготрайни граждански протестни вълни, свалили от власт правителства на леви, така и на десни партийни формации и коалиции [3]. В този контекст особено ярко, а и мащабно проличават властовите перверзии на

политиците, които, за да променят статуквото в своя изгода, са били готови и способни на всякакви еквилибристики с нравствените дължимости и с тяхното умишлено и коварно експлоатиране. Не случайно темите за свободата, човешкото достойнство, личната чест, справедливостта и пр. са били ефективно и нерядко атрактивно използвани за политическите трансформации в обществото, или в държавата от страна на опитващите се да задържат, или на тези, които са атакували властниците и са се опитвали да ги изместят, или свалят от тронове на властта. Подобни властови персони или котерии всячески се опитват, от една страна, оптимално да вкарат в хиперинфлационни спирали нравствената дължимост, а и, от друга страна – максимално да се облагодетелстват от изкуствено сътворените, но и публично рекламираните и налаганите от тях „балони“ за ролята и значението на моралния дълг в политическия живот. Рано или късно такива спекулации и манипулации на политиката с нравствеността няма как да не станат достояние и предмет на граждански коментари, недоволства, негодувания или протести. Затова и виждаме особено в последното десетилетие мощни вълни на граждански недоволства, протести и публични съпротиви срещу ерозията на морала в политиката и управлението на държавата. Тези вълни не подминават, а и не щадят дори „любимци на народа“ – горчивата съдба на политическия феномен Бойко Борисов е нагледно доказателство за това, така както преди него те безмилостно се разправиха и с друг „любимец“ – Иван Костов, за политическата особа и управленските деяния на когото днес са останали само крайно негативни оценки, неприкрити недоволства дори в десните среди, за който той беше кумир.

Колкото на по-висока историческа степен е била еволюцията на политиката, толкова по-перфидни, по-ефективни и по-атрактивни са били конструирани и експлоатирани в обществения живот и социалната практика форми, канали, средства, начини и структури на подмяна на едни с други политически властови инструментариуми. При такива операции идеолозите и политиците никога не се забравяли меркантилно, а често и завоалирано да афишират публично своите ангажираности с *възстановяването* на справедливостта, истината и правдата, спотаени в нравствено-етическите деонтологии, ревниво тачени от народа. При всяка изборна кампания – независимо дали тя е свързана с избора на представители за националния или на европейския парламент, за президент, или пък за органи на местното самоуправление

– разиграването на морално-етическата карта е неотменно, а и в пълен ход. Ескалиращите граждански искания за възстановяване на морала в политиката, за нравствен катарзис сред властниците или за спешно озониране, пречистване на обществената среда и политическата атмосфера в държавата и обществото не са нищо друго освен страстни апели за реално възстановяване на погазената, публично осквернената истинска, а не формална и инструментално-демонстративна нравствена дължимост в сферата на политическия живот. В името и за благото на накърнената, ограничената, потъпкваната и дори гнусно убитата от предишните властници *нравственост* се пледира за радикални промени в нещата от живота на обществото и държавата чрез съответни политически интервенции, а и трансформации. Този публичен карнавал или управленчески водевил никога не е губил своята популярност, но и никога не е бил окончателно свален от рекламните афиши на политическите реформи. В нашата смутна и преломна общественно-историческа съвременност той все повече се облича и в публичните одежди на атрактивни масови сценографии и хореографии, битуващи във всевъзможни политически хепънинги или политизирани флашмобове, в които темата за „изгубената в преводите“ на времето и политиката нравственост е с преференциален статут. Тоест, във всички исторически епохи и типове общества, или държавни устройства, в които политиката е играла много съществена роля, неговите гастроли не са били преустановявани. Това може да се проследи и с просто око, ако внимателно се анализира еволюцията на политиката от античната епоха до нашата смутна, но и преломна историческа съвременност. Независимо от това дали говорим/пишем за общества и държави с монархично или републиканско, с авторитарно или демократично управление, присъствието и ролята на тази неотменна парадигма са били непрестанни спътници на публичния и частния живот на хората. Този рефрен е бил с постоянен исторически мандат, т.е. *вечен* в историята на политиката и никой легитимен или претендиращ за властови статус управник, политик не го е забравял и пренебрегвал в своите отношения и прояви в сферата на властовите процеси и институции. А така нравствената дължимост е присъствала непрестанно като „*главно действащо лице*“, макар най-често подобна, отредена за нея, роля да е била инструментално експлоатирана. И неслучайно повечето политици всячески са се опитвали да запазят/променят властовия си статус чрез извеждането на преден план на необходимостта, или дори на задълженията

си да осигурят спазването, а и развитието на *моралната дължимост*, разбира се, във форми и инструментариуми, които са били удобни и полезни за тях конюнктурно, или перспективно. Формално и инструментално поставена в авангардна позиция и значимост, нравствената деонтология фактически се е оказвала винаги (при такива политически еквилибристики) в *зависимо, подчинено и обслужващо* отношение спрямо някои (дискретни) властови сценарии.

Моралният дълг е бил целенасочено, преднамерено и инструментално винаги повдиган и публично развяван, когато е било необходимо, изгодно и полезно за дадена властническа котерия, за определен (политически или партийен) елит да се възползва от екстрите и услугите на нравствеността, за да се импулсират, мобилизират и активизират определени социални маси, или даже народа с умисъла те да се ангажират с обслужване на перверзните сценарии, планове, проекти, или опити за социални инженерства в държавата и обществото.

Същевременно, тази перфидна експлоатация на нравствената дължимост в обществено-политическия живот свидетелства за едно друго, много съществено нещо. То е свързано не само с осъзнаване на фрапиращия или дори фатален *недостиг на морала* в обществено-историческия и всекидневния живот на хората, но и с дискретния им жест за *липсата на съдбовно потребната нравственост* в политиката и държавно-общественото управление, което е равносилно на *обезсмисляне на политиката* като сфера, която трябва да ражда, възпроизвежда, разпределя, обменя и консумира духовни и материални „продукции“, чрез които исторически и всекидневно-житейски да се показват и доказват свидетелствата за непрестанно и последователна *морално облагородяване* на човешката природа и на изявите ѝ, за оптимистично и оптимализирано задоволяване на потребностите на държавата, обществото и народа, за покачване на духовното благосъстояние и материалното благополучие на реал-но, а не на формално свободните граждани. Нали именно в тази посока вижда смисъла, а и историческото предназначение на политиката великият древногръцки мислител Аристотел! Затова всяко отклонение от орбитата на подобна дефиниция за същността и мисията на политиката е одиозен символ и опасно практическо vyplъщение на разрива между политиката и нравствеността, на колизиите и враждебността между политическия и моралния ригоризъм. Колкото по-безнравствена става политиката, толкова по-

манипулиран, а и по-спекулативно представян и тълкуван е моралът в думите, визиите, делата и последиците на властниците. А по този опасен път, както е известно от анализите на историята и еволюцията на политиката, неизбежно се стига и до фатални произшествия в съдбите на властниците, но и до омагьосан кръг, от когото излизането е невероятно трудно и сложно дори за твърде мъдрите политици. Защото колкото повече, по-бързо и по-мощно политиката се отдалечава и отчуждава от нравствеността, респ. от деонтологичните критерии и еталони, толкова повече, по-динамично, а и неотвратимо тя затъва в блатата на невъзможността да решава своевременно, ефективно и, най-вече, обществено-полезно дилемите и колизиите, в които все по-често изпада.

Тези употреби на нравствените деонтологии никога не са преставали в исторически и обществено-политически план. Когато е било необходимо, крайно наложително или дори съдбоносно, идеолозите, политиците и най-активно действащите сред техните редици, но и кохорти демагози и популисти винаги са прибегвали до този *вечен трик* – моралът да обслужва политиката чрез публичното демонстриране на обратната зависимост, т.е. че политиката се поставя в служба на възкресение и гарантиране на моралните канони. А за да бъдат по-ефективни подобни спекулации и манипулации на масовата психика и общественото съзнание, властниците неизменно са вкарвали „в оборот“ и най-високо ценените от народа или от определени социални класи, маси *нравствени ценности, норми и идеали*. Затова свободата, справедливостта, достойнството, честта, мирът, хуманизмът и ред други, намиращи се в горната и фаворизирана част на аксиалнонормативните йерархии и системи, високо ценени, а и ревностно съхранявани в дадени общности, аксиални и прескриптивни атрибути и инструментариуми, публично легитимиращи и обезпечаващи статуса на морално дължимото, са се възпроизвеждали непрестанно в публичния живот, в т.ч. и когато той се е оказвал в особено драматични, силно конфликтни, дори и фатални исторически състояния.

Публичното – теоретическо или всекидневно-практическо – „спрягане“ на темата за дълга твърде често е повдигало въпроса за неговите отношения и корелации със свободата. Обикновено в масовата психика и общественото всекидневно съзнание битува и даже царува представата, според която дългът и свободата са антагонисти: там, където господства дължимото, което много често се представя като символ и

въплъщение на принудата, няма място, нито първостепенна по значимост роля за нравствената свобода, за автономния избор. Подобна трафаретна позиция едва ли е напълно коректна, достоверна и истинна, защото както политическият, така и нравственият избор на дължимо отношение и поведение е не само продукт и инструмент на някаква, обуславяща го, външна или вътрешна *принуда*, но е и, в същото това време, израз, а и въплъщение на определена *свобода* на моралния субект. Факт е, че както нравственият, така и политическият деонтологически избор никога не е априорно или фатално предопределен, че той може да се сведе и до амбивалентни опции и действия. Както естеството на избора, така характерът на и последиците от амбивалентните опции и реакции са ярко свидетелство за присъствието и влиянието на свободата в тях. Ако липсваше тази свобода, реално не би могло да се говори за нравствен или политически дълг. Защото свързаната с дълга менталност, емоционалност и поведенческа активност ще се окажат обусловени от някаква (външна, или вътрешна, анатомична, биологична, физиологична) сила, против която нравственото и политическото нямат шанс успешно да ѝ се противопоставят. Така видян, описан и тълкуван дългът не бива да е нещо по-различно от нагона, рефlekса и инстинкта. А той многократно – исторически и всекидневно – е бил в състояние да показва и доказва, че е способен да ограничава, потиска и елиминира властта на нагона, рефlekса, инстинкта, т.е. че е рожба и инструмент на свободни и автентични деяния на своя субект, а не е само отражение и последица от действието на естествени, природни закономерности. Това е още порелефно и контрастно забележимо при разминаването между политическия и нравствения дълг, тъй като и двата са плод не само на съобразяване с, а и на преценяване на различни – външни и вътрешни – обстоятелства и фактори, но и са рожби на *относителната свобода* при избора и отстояването му в практическите действия на неговия субект. Затова е възможно както политическият дълг да погази нравственият, така и – обратното – при високоморалните субекти нравственият дълг да ограничи или отстрани политическия при окончателното вземане на решение и начин на постъпване в конкретна ситуации, но и в съответствие с моралните ценности, норми, принципи и идеали, сакрализирани в и от обществото.

Най-голям принос за ефективността и атрактивността на такива спекулации и манипулации с нравствената дължимост обикновено са принадлежали на политическите

или на силно увеличаващите своята популярност конюнктурно политизираните *езици*, в които еквилибристиките и перверзиите с моралната и политическата деонтологии са били неотстраними атрибути от впечатляващите декори и сценографии на политическите драми, трагедии или комедии, които властниците са разигравали публично пред сетивата на обществеността. Чрез мострите и услугите на тези езици идеологическите, политическите и партийните визионерства и социални инженерства са намирали път до ума, сърцето, душата и волята за действие на определени, необходими на използващите ги властници, социални маси или класи. В този ракурс историята не познава и едва ли някога ще може да предложи футурологически опции за някакво (желано, или нежелано) бъдещо състояние на обществото и държавата, в което да липсват изобщо присъствията и ролята на определени типове морална деонтичност.

В този дискретен контекст могат да се разкрият доста потайни изяви на дължимото в неговите политически и нравствени измерения и духовно-практически въплъщения. Ако в морално-етическите ригоризми съобразяването с и подчиняването на човешката воля и дейност трябва да са релевантни на дадени идейни опции, визии за дължимото, като ориентирано към някакви абстрактни, често и трансцендентни критерии, или величини, които са и с неясен темпорален вектор, политическата деонтология, циркулираща в реалните властови практики, винаги е ориентирана към и ангажирана с пулсиращото настояще, или с онова предстоящо бъдеще, което трябва да бъде продължение на идейните проекти и властовите сценарии на определени елити – управляващи, или опозиционни. Но тя никога не забравя историческите наследства, моралните съкровищници и вечните завети на историческото минало, които могат/трябва целево и инструментално да се експлоатират в настоящето в името на бъдещето, понеже в тях винаги има елементи, които заслужават вечен живот, огромна признателност, масова и персонална самоотверженост за тяхното възкресение и социално-полезно използване в името на дълга към справедливостта и истината. Затова в много общества, но и в тежки исторически времена призивите за опазване, или възстановяване на ограничените, поруганите, или отнетите човешки и граждански права и свободи, в името на хуманизма, демокрацията и прогреса никога не са подминавали темата за моралния дълг на отделния човек, на цели поколения, а и на значими социални общности. Както винаги преди това, така е занаят, докато на Земята и в живота на

хората продължава да функционира и влияе Политиката, Моралът с неговите деонтологични опции и инструментариуми (ше) се употребява целево, а и инструментално в подкрепа, или срещу конкретен тип властници.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Моска, Г.** (2012). *История политических доктрин*. М., Мысль; (2015); (1994). *Правящий класс. Церкви, партии, секты*. – В: Социологическое исследование, № 12, 97 – 117; (2003). *Происхождение доктрин политического класса и причины, которые препятствовали ее распространению*. – В: Личность. Культура. Общество. Том 5, выпуск 1 – 2, 157 – 166; (2008) *Революции*. – В: Личность. Культура. Общество. Выпуск 5 – 6, 71 – 87; *Теоретики правительств и парламентарное правление*. Москва, Русайнс; (1994-1995) *Элементы политической науки*. – В: Социология за рубежом, № 4, 5 и 6.

[2] **Парето, В.** (2008) *Компендиум по общей социологии*. 2-е изд. М., ИД ГУ ВШЭ; (2007). *Социалистические системы*. Москва, Директ-Медиа; (2011). *Трансформация демократии*. Москва, Территория будущего.

[3] **Михельс, Р.** (2000) *Демократическая аристократия и аристократическая демократия*. – В: Социологическое наследие. Москва, 107 – 116; (2002). *К социологии партий в современной демократии*. – В: Личность, культура, общество. Том IV, Выпуск 3 – 4.

[4] Срав.: **Мартынов, А.** (2019). *Государственное и этическое в императорском Китае*. Москва, Наука, 89 – 112.

[5] Виж подр.: **Мизов, М.** (2019). *Паралелната държава в прехода*. (2019). С., Авангард Прима а също и: *Преходът и паралелната държава*. (2019). С., Авангард Прима, съст. и науч. редактор М. Мизов.

[6] Виж подр.: **Мизов, М.** (2014). *Гражданските протести – 2013 г.* В 2 тома, Авангард Прима, а също и: *Гражданско общество и граждански протести*. Фондация „Човештина“, С., Авангард Прима, 2014, съст. и научен редактор – М. Мизов.

**МЕЖДУ СВОБОДАТА И ДЪЛГА В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ И
ИНФОДЕМИЯ[1]**

НЕДА ИВАНОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

neda.al.iv@gmail.com

**REFLECTIONS ON FREEDOM AND DUTY:
PANDEMIC AND ‘INFODEMIC’ ASPECTS[1]**

NEDA IVANOVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract

This paper aims to reflect on the meaning of freedom and duty in the context of the COVID-19 pandemic. It explores the way the debates pertaining to certain basic anti-viral measures affect society, and the influence of the media upon freedom and the individual opinion.

Keywords: COVID-19, pandemic, ethics, duty, freedom, media, news, infodemic.

Въпросът за истинността на информацията е ключов за историческото разгръщане на пандемията от COVID-19, но се отнася и към по-широк кръг явления, което откроява и неговата нарастваща степен на релевантност. Въпреки че COVID-19 не е новост, не дезинформацията е следствие от пандемията, а пандемията се разгръна в контекста на дезинформацията. Текстът полага COVID-19 като призма или гледна точка на отношение към по-мощен феномен – свободата и дългът съществуват на фона разбирането за истина, а споровете около свободата и дълга се породят именно от различни конкурентни варианти, описващи съществуващото, които претендират за истинност. Ако фактите бяха ясни и неоспорими за всички, едва ли би се стигнало до колебания относно коя постъпка е морална, етична или редна. Културният и цивилизационният контекст, както и личното разбиране за истина, формират понятията и предпоставките, дефиниращи дълга и свободата. Дългът, свободата, истината, дезинформацията и пропагандата не са единствено функции на преходното и злободневното, а очертават

проблемите на съвременността за десетилетия напред. Начинът, по който неистината се осмисля от сферата на публичното, подлежи на радикална преоценка. Границите на цивилизацията следва също да се преосмислят – доколкото неистината е отъждествявана най-общо с варварщината.

Думата инфодемия добива широка популярност в контекста на пандемията от COVID-19, като най-общо означава бързото разпространяване на най-вече невярна информация главно посредством медии и интернет. Инфодемия с очевидност може да се отбележи, че е смесица между лексемите епидемия и информация, като в нея е заложена аналогията между информацията и вируса – наглед невинна аналогия, според която информацията се характеризира със способността да заразява – белег, изтъкнат в една от първите употреби на думата още през далечната 2003 г. (Rothkopf, 2003) – където се твърди, че механизмите на функциониране на подобно явление съвпадат с тези на разпространение на обикновените зарази, доколкото преувеличени или изфабрикувани факти се предават от човек на човек, открояват се с определена симптоматика и т.н.

Метафоричното прехвърляне на смисли между разбиранията за заразата и информацията в този контекст съвпада с някои предварителни интуиции и впечатления, изградени на базата на общи познания за това що е зараза, както и на очевидността, че фалшивите новини наистина се разпространяват (Simon and Camargo, 2021). Определени потоци от новини или интерпретации биват наричани епидемични по механизъм на препредаването, като им се прикачат предикати от други области на съществуващото. Употребяват се думи като заразност или преносител, популяризират се твърдения, че епидемията е най-вече информационна.

Езиковата употреба в случая води до други понятийни изкривявания, но въпреки това може да се твърди, че изначалните цели са по-скоро онагледяване и някаква минимална поетика в изказа. Въпреки очевидността на горното е проблематично да се градят метафори от споменатото естество, когато се взема отношение спрямо явления от мащаба и със значението на инфодемията, случваща се от ранните месеци на 2020 г. Нюансите в подобни формулировки влияят и на разбирането – при заемаването на смисли се пропуска волевият аспект от акта на споделяне на информация – факти или новини не се споделят неволно, докато това не важи за вирусите, освен това съществува възможността човек да не се зарази с информация, докато вирусът е пределно ясно, че

не се влияе от способностите на разсъдъка, а би било безумно да се твърди, че дезинформацията е болест или пък подлежи на карантиниране – тези разсъждения целят да изтъкнат следното – наличието на някакво далечно сходство между нещо и нещо друго не би следвало да е какъвто и да било аргумент, аналогията е слаба, като би било фриволност на нейна основа да се градят обяснителни модели, именно за да се избегнат скрити внушения, следствие от разглеждането на дадено нещо чрез нещо друго, а също и да се предотврати свеждането на многопластов и сложен феномен като човешката комуникация до крайно опростен модел на прехвърляне на безлични данни от единица към единица.

С оглед на горното защитавам тезата, че инфодемия в действителност не съществува, доколкото феноменът по-скоро е вариант на дезинформация. Едно обществено явление, каквото безспорно е разпространяването на неистини, е обвито в медицинска реторика, с което то е обезличено и му се придава облик на природна стихия, а не на зловредно човешко действие.

Тази линия на разсъждение би следвало да може да се отнесе и към силно военизираната реторика по отношение на самия вирус (Simon and Camargo, 2021). Вирусът няма начин да е действителен враг, но в подобно отношение към него се открива също и импликацията за дълг. Войната изисква и задължава, етичното е поднесено с героичен патос.

Инфодемията е пряко обвързана и с проблемите за истината и за свободата на словото, тъй като в ситуацията на противопоставяне на гледни точки, имащи потенциала да породят обществена опасност, истината може да бъде монополизирана привидно с цел опазване на животи, а *de facto* извънредното положение около криза и дезинформация може да се използва и за параван, прикриващ т.нар. опортюнистички репресии (*opportunistic repression*) (Simon and Camargo, 2021; Donald Grasse et al., 2021). Всякакви извънредни законодателства, разпоредби, положения дават възможни инструменти за упражняването на една практически безконтролна власт, като историята познава и подобни исторически събития (Агамбен, 2003). Наглед параноичните първоначални реакции към фразите извънредно положение и извънредна обстановка не са съвсем лишени от основания – плашещ елемент не е някаква конспирация за бъдеща епидемична диктатура под пагон, а мисълта, че подобно събитие все пак е част от множеството на

възможностите. Извънредното в друга подобна ситуация е възможен повод за користо инструментализиране на дълга, противопоставен на свободата. Другата гледна точка предпазва до момента, в който тя самата започне да е инструментализирана, до момента, в който като свободата на словото се етикетират противочовешки убеждения. Дългът и свободата не са интерпретирани еднозначно, а са положени в настоящето, в контекста на изменящ се свят, на политика и пазари, обвързани пряко с колебливите инфодемични интерпретации.

За общуването във виртуалното пространство също е основен елемент свободата на словото, като в сила е подобна зависимост – фин е балансът между свобода и обективност, така че да не се изпада в крайностите нито на цензурата, нито на безредието. Проверката на факти и различните сигнали, че определен пост например съдържа неверни твърдения, е едновременно полезна, но и притеснителна – именно поради гореспоменатите вече съображения. Виртуалното създава илюзията за равноположеност на истината – то подлъгва в своята дефиниция, че щом като всеки има достъп, като единственото условие са притежаването на устройство и надеждна връзка, то достъпът е съпътстван с някаква равноположеност в знанието – *всеки има достъп, следователно не съществуват привилегировани потребители*.

Всеки създава както илюзия за информираност, така и илюзия за наличие на свободен избор – всеки преценява, след като има достъп до всякакво знание. Всеки може да е консуматор, всеки може и да създава знание. В контекста на тези две погрешни предпоставки е логичен и изводът – при интерпретирането на информация от интернет волята е в някакъв смисъл свободна. Свободна спрямо такъв тип информиране преценка трудно би могло да се твърди, че съществува. Кръговото тълкуване на пространството, оформяно от различните типове медии, е неточно. Достъпът е за всички, но основен е въпросът достъп до какво – до чие съдържание и дали то се филтрира, модерира или цензурира по някакъв начин, как може да се провери истинността му, създава ли се изкуствен интерес около него; хронологично или алгоритмично е поднасян потокът от данни. Илюзията за свобода подвежда към елементарно тълкуване на дезинформацията – като недоразумение от типа дали обект, намиращ се пред очите на двама наблюдатели, е с определен цвят – спрямо това възприятие всеки сам преценява, като две гледни точки на интерпретация, които са еднакво валидни. Решението, от което зависят човешки

животи, е сведено до самостоятелна преценка. Преценката нито е самостоятелна, нито е дело на всезнаещ, рационален сам; не е изключено правата на свобода на словото и убеждението също да бъдат инструментализирани и да служат за параван, прикриващ бягството от отговорност и от дълг от по-висш порядък.

Слово и убеждение смислово се припокриват – като мисловен и речеви субект, човешкото същество само преценява посредством *разума* си кои действия или знания са истинни, разумни или морални. Тези права не е възможно да съществуват като абсолютни, тъй като се стига до логическо противоречие – абсолютната свобода на един нарушава свободата на друг, което е твърде очевиден принцип в правото, обосноваващ нуждата от закони. Ясното и отчетливото убягва – плиткото разбиране на границите на свободата води до не дотам *разумни* резултати – полага се свободата като абсолютна, за да не бъдат обвинени в цензура обществените медии.

Пандемия и инфодемия се припокриват също и в полето на политическото, което води и до немалко популистки решения, като по-свободно отношение спрямо противоепидемични мерки и рестрикции, което логично се явява и съвсем естествен предизборен ход, но с цената на жертви. Предоставя се привидна свобода, а дългът е минимизиран.

Сякаш безкраен е низът от случаи на публично разпространяване на откровено опасни неистини, напр. Доналд Тръмп и съветите му за прием на дезинфектант (Brown, 2020), negliжирането на първата вълна коронавирус от страна на Борис Джонсън (Colfer, 2020), както и откровено безотговорното поведение на Болсонаро (Ponce, 2020; Huland, 2020). Изказана от виден политик, дори безобидната шега може да приеме вид на внушение, което да има бъдещи последици, култивирането на изкуствено създаден дебат между две привидно равнопоставени гледни точки също е възможно да измени нагласите спрямо определен проблем, който в конкретния случай са ваксините срещу COVID-19. Минимизираната отговорност е опакована като свобода и плурализъм, а животът губи своето ценностно измерение, отъждествен единствено с изборната бюлетина и телевизионния рейтинг, защото се оказва, че ръководещ принцип е целта оправдава средствата.

Дезинформацията не е явление на съвременната епоха. Тя е обичайна за цивилизацията, в подкрепа на което могат да послужат безброй исторически примери. В

светлината на такова разбиране е добре да се отбележи, че състоянието на инфодемичност не е ново явление, не е и вариация на безконтролно, стихийно зло, заразяващо беззащитните умове – каквато в най-общ вид е публичната представа, изграждана от силно драматични репортажи. Злото на инфодемията е познато и естествено за човешкия вид, лъжите, които вълчат във войни, или прокламират потреблението на вредни за здравето продукти – също са познати. Колебливостта в овладяването на пандемията от COVID-19 не е прецедент по отношение на смъртта, която е следствие от дезинформация.

Да се естетизира инфодемията с цел патетично предупреждение, независимо дали в контекста на COVID-19, или на друго събитие, е действие, клонящо към некачествена журналистика. Дезинформацията, смъртта и дългът са банални от цивилизационно равнище теми, които търпят свръхбанализация – преекспонирането на емоционалния им заряд не доведе до предвиждания резултат на висока обществена информираност, а принизява това, което следва да образова и информира, до облика на таблоид.

Индивидуалният дълг се е превърнал в неуместно бреме. Самостоятелната преценка сама по себе си отново се явява в роля на дълг – формула от вида дължен си да решиш, като последствията са лична отговорност. Възниква подчертано абсурдна ситуация, изискваща дълг към самия дълг – индивидът сам преценява отношението си към дълга, естеството на дълга, отношението на променливите в ситуацията, парадигмата, чрез която се отнася към дълга.

Изтласкването на дълга от колективно към индивидуално бегло наподобява свободата по понятие. Всеки сам да преценява е твърдение, приличащо на свобода, но утопично в предпоставките си. Мечтателството на индивидуалния дълг се съдържа в безразсъдната непрактичност на формулировката – предпоставена е изчистена в информационно отношение среда на обективност, честност, придържане към фактологичността и истината. Всеки сам преценява според *наличните пред всички факти*, защото *всеки е разумен*.” са прикритите предпоставки в индивидуалното. На индивида се втъпява, че е разумен, както и че живее в непорочен свят – че е необходимо единствено да избере.

Разбирането, че изборът е самостоятелно дело, е огрубено и стеснено тълкуване на човешките действия, мотиви, природа. То не допуска съществуването на погрешимост

– а хората грешат, това също е естествено поведение. Моделът не допуска, че грешките се натрупват, че водят до кризи. Моделът не допуска и че хората не постъпват винаги в хармония с етичното. Моделът, че индивидуалният избор по отношение на колективни зарази означава свобода, би означавал, че светът е красиво място, където всеки обича всички и цари разбирателство – защото да се избере погрешната опция би било *неразумно и застрашаващо животите на останалите*. Моделът има и друга страна – чрез отнемането на дълга от колективно към индивидуално се предоставя инструментариума на всеки поотделно да вземе противообществено и античовешко решение, независимо дали осъзнава резултатите от действията си. На принципно равнище се създава прецедент – приближава се към нормалното при други подобни обстоятелства човечеството да е първият изобщо вид, изчезнал поради собствената си неспособност именно да преценява. Това, което е наричано цивилизация се разкъсва откъм понятието си.

Внасянето на нормативен елемент може да се разглежда и като законов облик на наличен вече дълг – така не се нарушава разбирането за свобода, защото свобода изначално не е имало, вредящата свобода нито се вписва в популярните дефиниции на свободата, нито съответства на каквото и да било разумно разглеждане на понятието. Нормалността около дискурса на свободата е изкривена, разбирането за консенсусно или центристко тълкуване е изтеглено към радикални разсъждения. На една човекоубийствена свобода и се приписват разумност и хуманност, а дългът е изместен на атомарно равнище, което – разгледано консеквенциалистки, минимизира резултатите в справянето с кризисната ситуация.

БЕЛЕЖКИ

[1] Настоящият текст е първоначално разработен за XVII Национална конференция по етика: „Етиката: свобода и дълг“ към секция „Етически изследвания“, ИФС, БАН, впоследствие е включен в гл. 4 „Кризата на истината“, част от моя дипломен труд на тема „Измерения на човешкото във времена на пандемия“, защитен на 07.02.2022 г.

ЛИТЕРАТУРА

Агамбен, Дж. (2003). Извънредното положение – В: *Homo Sacer* II.1., Критика и хуманизъм, 13–143

Brown KV, Sink, J. (2020, April 24). Trump's comment on disinfectant prompts experts to warn against inhaling bleach to kill coronavirus. *Time*. Available at: <https://time.com/5826882/coronavirus-trump-heat-bleach/>.

Colfer, B. (2020). Herd-immunity across intangible borders: Public policy responses to COVID-19 in Ireland and the UK. *European Policy Analysis*, 6(2), 203-225.

Ghodsee, K. & Orenstein, M. (2021). Why Won't Eastern Europeans Get Vaccinated? – In: Project Syndicate. Available at: <https://www.project-syndicate.org/commentary/explaining-low-vaccination-rates-in-eastern-europe-by-kristen-ghodsee-and-mitchell-a-orenstein-2021-11>

Grasse, D., Pavlik, M., Matfess, H., & Curtice, T. B. (2021). Opportunistic Repression: Civilian Targeting by the State in Response to COVID-19. *International Security*, 46(2), 130 – 165.

Huland, G. (2020). Bolsonaro is not fit to lead Brazil through the Coronavirus pandemic. *SOAS Blog*.

Ponce, D. (2020). The impact of coronavirus in Brazil: politics and the pandemic. *Nature Reviews Nephrology*, 16(9), 483 – 483.

Rothkopf, D. J. (2003). When the buzz bites back. *The Washington Post*, 11, B1-B5.

Simon, F. M., & Camargo, C. Q. (2021). Autopsy of a metaphor: The origins, use and blind spots of the 'infodemic'. *new media & society*, 14614448211031908.

ЕТИЧЕСКИ РИСКОВЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННАТА ПРОМЯНА

ДАНИЕЛА ПОПОВА

Варненски свободен университет "Черноризец Храбър"

daniela.popova@vfu.bg

ETHICAL RISKS OF THE ORGANIZATIONAL CHANGE

DANIELA POPOVA

Varna Free University "Chernorizets Hrabar"

Abstract

The ethical risks in the context of organizational change models are specific consequences that largely determine the factors influencing change management and the effectiveness of innovative approaches to business development. The goal of the paper is to draw some ethical risks in the digitalization of the business and to suggest possibilities for the risk transformation in organizations.

Keywords: ethics; risk, organizational change.

Въведение: етическият подход към организационната промяна

Подходите към етичната промяна се определят в конкретен контекст на времето и условията, в които се е налагало хората да се трудят и да участват в производствени процеси, със съответни морални дискурси на поведение. На практическо ниво организационната промяна е задължение и занимание на работодателите от настъпването на Индустриалната революция от 1760 година. През осемнадесети и деветнадесети век организационната промяна е съпътствана с въвеждането на технологии и работни практики, които позволяват на работодателите да упражняват по-голям контрол върху работната сила, за да извлекат максималните усилия от труда за минимално заплащане. Burnes посочва, че всъщност един от водещите защитници на фабричната система Ure през 1835 година прецизно обобщава възгледа на работодателите за целта и процеса на организационна промяна като подчертава, че, в духа на египетските майстори, действащите печатари нареждат на производителите броя и качеството на чираците, които трябва да бъдат допуснати до занаята, часовете на

собствения им труд и заплатите, които трябва да им се плащат. В труда си Burnes цитира думите на Ure, че „най-накрая капиталистите потърсиха избавление от това непоносимо робство в ресурсите на науката и бързо бяха възстановени в своето легитимно управление, това на главата над по-низшите членове... Това... потвърждава великата доктрина... че когато капиталът привлича науката в своя услуга, огнеупорната ръка на труда винаги ще бъде научена на покорство.“ (Burnes, 2009: 362) В по-нататъшното си изложение Burnes отбелязва, че:

- Хората са по-скоро емоционални, отколкото икономически-рационални същества. Емоционалните и социални нужди на хората могат да имат по-голямо влияние върху тяхното поведение на работното място, отколкото финансовите стимули.

- Организациите са кооперативни социални системи, а не механични. Хората се стремят да задоволят своите емоционални нужди чрез формиране на неформални, но влиятелни социални групи на работното място.

- Организациите се състоят от неформални структури, правила и норми, както и от официални практики и процедури. Тези неформални правила, модели на поведение и комуникация, норми и приятелства са създадени от хората, за да задоволят емоционални нужди.

В този смисъл би могло да се заключи, че подходът на човешките взаимоотношения в мениджмънта не противоречи на науката за покорството в труда и, както Burnes споделя, този подход все още не представлява етически подход към промяната (Burnes, 2009: 364). Той приема, че Курт Левин е първият бихейвиорист, развил етически подход към промяната, базиран на хуманитаризма и вярването, че само чрез разрешаване на социален конфликт, независимо дали е религиозен, расов, брачен или индустриален, човешкото състояние може да се подобри. Левин е дълбоко убеден, че ключът към разрешаването на социалния конфликт е да се улесни ученето и така да се даде възможност на хората да разберат и реструктурират своите възприятия за света около тях. Новаторската работа на Левин формулира неговия планиран подход към промяната, включващ четири елемента: теория на полето, групова динамика, изследване на действието и три-стъпков модел на промяната (размразяване-промяна-замразяване). Въпреки, че се приемат като отделни теми от неговата работа, Левин ги вижда като единно цяло – интегрирана система, като всеки елемент поддържа и подсилва останалите

и всички те са необходими за разбиране и осъществяване на планирана промяна, независимо дали е на ниво индивид, група, организация или дори общество (Bargal and Bar, 1992: 139–154; Kippenberger, 1998: 10–12 ; Smith, 2001). Той идентифицира три изисквания за успешна промяна, а именно: участниците в даден процес на планираната промяна да бъдат свободни да вземат свои собствени решения без манипулация или принуда; да им се помогне от неутрален фасилитатор да разберат как тяхното поведение се формира, мотивира и поддържа; да се насочат как биха могли да променят собственото си поведение.

Етика, дигитализация и организационна промяна

Етиката като учение за морала и поведенческите еталони в обществените взаимоотношения в условия на дигитализация е отправната точка за възможните промени в стандартите, принципите и нормите, които обслужват необходимостта и/или неотложността на организационната промяна. Дигитализацията е процес на управлението на информацията и на дескриптивните предписания за организационната промяна, която се осъществява като модел за усъвършенстване на роли, взаимоотношения, структурни връзки и др.

В различни подходи към организационната промяна често се търсят аргументи за политическа принадлежност към една или друга доктрина, визия или научна школа и това се възприема за демократично интерпретиране в рамките на нормативната етика и разнообразието от ценности на хората. Дискусията, базирана единствено на интерпретации, би могла да създава сериозен етически дискурс за съвременните поколения като засилва поколенческите им различия в организирани форми на взаимодействия. Открити като особено актуални за етиката през последните години са трудовете на Джоузеф Стиглиц („На единия процент, от единия процент, за единия процент“, сп. „Венити Феър“, 2014), на Клаус Офе („Дезорганизиран капитализъм“, 1985), на Клаус Офе и Хелмут Визентал („Две логики на колективно действие“, 1980) и др. (Христов, 2021). В „Две логики на колективно действие“ авторите изясняват понятието за равенство като отправна точка за политическата теория и социологията, а приноса им е определен като „интересна връзка“ между логическо и социологическо, които се явяват двете измерения на знака за равенство. „В един логически смисъл

разбираме, че легитимните претенции за равни права на всички членове на една политическа общност са с еднакво значение. Това е едно равенство, което е определено в нормативна форма, но в същината си то е логическо. От друга страна, можем да говорим и за едно социологическо измерение на понятието за равенство, доколкото по емпиричен път сме в състояние да осъществим измервания на степента на социално равенство/неравенство, използвайки величини като доход, богатство, власт или престиж, за да получим актуална информация за определена социална реалност. Авторите настояват във връзка с последното, че това, което има значение, не е тази информация конкретно, а заключенията, които можем да изведем от нея, ръководейки се от степента на съгласуваност между социологическото и логическото понятие за равенство. Важното в случая е доближаването на гореспоменатата (описана от социологическите измервания) конкретна социална реалност до един чисто нормативен идеал за равенство, който почива на система от нормативни твърдения като „Всички граждани трябва да имат еднакви права и свободи“. Нормативното логическо понятие за равенство почива на нормативно-дедуктивната аргументация относно условията за реализация на институционализирана (и очевидно нормативно изведена) равнопоставеност между гражданите на една политическа общност.“ (Христов, 2021: 18 – 19) В дискусията за равенството/неравенството от гледна точка на етиката и организационната промяна е добре да се възприема не само подход към политическата и социологическата интерпретация за равенство, а и да се следва пазарната логика за равенството на възможностите в условия на несъвършена конкуренция. Дигиталната трансформация на бизнеса не е институционализирана нормативно, но може да се разглежда като база за равен старт при изграждане на конкурентоспособност в среда с висока степен на несигурност.

В съвременния свят се ускоряват процесите по прилагане на облачни технологии, цифрови решения, Интернет на нещата и умни управленски подходи към виртуалната среда на адаптиращите се предприятия в мащабите на глобализацията. Дигиталната трансформация се приема за форма на организационна промяна с дълбочина и проявления в зависимост от непредсказуемите темпове на развитие на високите технологии, използвани понякога като разрушителни иновации в бизнеса. Разрушителните иновации като понятие (Christensen, Raynor & McDonald 2015; Славова,

2016: 142) определят обхвата на удобството, бързината на обслужване, мобилността и по-добрата цена за потребителя на продукти и услуги, които създават нови пазарни ниши и достигат до повече клиенти в следствие на развитието и организационната промяна като в същото време изместват с алтернативни форми класически модели на взаимоотношения с конкуренти и доставчици и създават ново търсене на пазара. Големите информационни масиви от данни, мобилните комуникации и приложения, инструментите на социалните мрежи създават нови бизнес модели на дигиталната трансформация и генерират турбулентност в конкурентната среда на бизнеса като съкращават все повече разходи за сметка на масовото консумиране на нови блага в дигиталния свят. Модата е възможно да измести традицията, а в някои случаи утвърждава стабилните пазарни позиции на компаниите и увеличаващото им се въздействие в диверсификацията на дейности и процеси по организационното развитие и промяната в средата им.

Дигитализацията интегрира цифрови технологии в ежедневието и съществува необходимост нови нейни форми да бъдат изследвани (Fors, 2013: 46). Като представя този технически процес през обектива на информационните технологии за кодиране и програмиране, цифровизацията описва аналогова информация, която се трансформира в цифров формат, например чрез превръщане на физическите продукти в програмируеми или като възможност да се споделят/комуникират (Bican & Brem, 2020). Концептуалното развитие на дигиталната трансформация е сложно и се преплита с променящи се концепции на електронния бизнес и технологиите. В литературата са предложени интердисциплинарни подходи към дигиталната трансформация и иновация (Lurpicini, 2019). Дигитализацията и дигиталната трансформация съществено диверсифицират инструментариума на бизнеса при прилагането на смесени форми на организация на пространствата му. Структурата на дигиталната трансформация преминава през дигитализирани бизнес процеси, които са уникални за всяка организация (Петров и др., 2020) и като етапи определят стъпки от предприемане на действия за организационна промяна. Предложената структура включва следните елементи:

- идентифициране и оценяване на бизнес процесите от висшите йерархични нива в организацията;

- ранжиране по важност на бизнес процесите за определяне на приоритетите за организацията;
- идентифициране и оценяване на софтуерните приложения, които ползва организацията. Асоцииране на бизнес приложенията към конкретни корпоративни функции и процеси и търсене на възможности за използване на едно приложение в множество различни корпоративни функции и процеси;
- анализ на данните на организацията с цел тяхното по-добро управление, стандартизиране и използването им за дигитални иновации и в процесите на дигитална промяна;
- преценка за дигитализиране на определени процеси (а не цялостно) и на необходимостта от управленско реструктуриране в организацията и евентуално създаване на нови мениджърски позиции;
- инициране на промяна на процеси в организацията при използването им от потребителите, както и в резултат на анализа на данни от потребителите в реално време;
- структуриране и описание на корпоративните процеси като съвкупност от дейности;
- създаване на модели на корпоративните процеси чрез използване на стандарта за визуално проектиране на бизнес процеси (Business Process Model and Notation (BPMN));
- адаптиране на моделите на корпоративните процеси на междинни етапи от тяхната промяна на базата данни от потребителите в реално време и на оценка (управленска и експертна от организацията, която извършва дигиталната трансформация.)

Структурата на дигиталната трансформация се обезпечава ресурсно с осигуряване на бързи темпове на доставките, с високата надеждност на използваните дистрибуционни канали, с навременните действия по разработката и предлагането на нов продукт на пазара, с въвеждането на иновации като неотменна част от адаптивността към предизвикателствата на дигитализацията, с целенасочени усилия за сигурността на услугите, споделените онлайн данни, технологичното обновление в цялата организация и с наемане и задържане на експерти до дигитална трансформация. „Това ще доведе до необходимост от отговаряне на повишено потребителско търсене и оттам до

необходимост от гъвкава, еластична, динамично променяща се организация – с гъвкава и еластична инфраструктура, организационно-управленска структура, човешки ресурс, система за доставки. Резултатът трябва да бъде преминаване към нов дигитален бизнес модел.“ (Петров и др., 2020: 14-33)

Етическите рискове и трансформирането на риска в организацията

В последния публикуван доклад за глобалните рискове през 2022 година на Световния икономически форум се посочва, че един от основните рискове включва дигиталните зависимости и кибер уязвимостите, тъй като голяма част от функциониращите общества през последните 20 години развиват дейности като разчитат предимно на технологиите в управлението на публични услуги, на всякакви видове бизнеси и бизнес процеси. Както отбелязва Драмалиева (2020: 267) „новите технологии са предизвикателство не само за човешкия ум, но и за човешката свободна воля, защото изискват да се прави избор и да се взимат решения.“ В своята статия „Дигиталната икономика – някои етически аспекти“ тя подчертава, че моралът е разумна, а не интуитивна дейност и в този контекст хората следва да подхождат професионално към организационната промяна, наложена от дигитализацията, като обмислят внимателно и икономическите, и етическите последици от тази трансформация, водеща до променящите се поведения и предпочитания на пазара.

Подкрепяме разбирането, че етическите рискове представляват „резултати, водещи до правни, културни, икономически или репутационни вреди на лица или организации или които създават морални противоречия по други причини.“ (Ingrid Vasiliu-Feltes & Jane Thomason, 2021)

Изведени са *четири етически рискове на работното място*, на базата на изследвания, отразени в глобалната директория на Thomson Reuters, които от една страна предопределят някаква форма и подход към организационната промяна, а от друга създават мениджърски предизвикателства при осъществяване на основните управленски функции и при развитието на компетентностен профил на една организация. Към тези рискове се отнасят:

Натиск за компрометиране на организационните стандарти — такъв натиск е водещ индикатор за потенциала за бъдещо лошо поведение на работното място.

Наблюдавано неправомерно поведение – фундаменталният индикатор за това дали служителите спазват правилата и живеят с основните ценности на фирмата.

Докладване за наблюдавано неправомерно поведение — докладването позволява на лидерите да се справят и коригират етичните проблеми на работното място, тъй като ръководството не може да се справи с проблемите, за които не знае, че съществуват. Следователно наличието на анонимни и/или поверителни механизми за докладване е важен компонент за промотиране на етично работно място. Ръководството трябва ясно да изрази възможността да се прилагат такива методи за докладване, да насърчава използването им и да гарантира на докладващите, че ще бъдат защитени, ако направят доклад.

Отмъщение срещу докладващи — може да бъде под формата на мълчаливо отношение, словесен тормоз, понижения в длъжност, нежелани задачи или дори насилие. Както действителното, така и възприеманото отмъщение подкопава доверието, обезкуражава докладването и затруднява организациите да идентифицират и изкореняват лошото поведение, като по този начин позволяват да се задълбочава и разпространява.

В литературата са посочени форми за трансформирането на риска като са изведени *четири широки категории* (A. Nefter, O. Loadwick & A. Raufuss, 2022), а именно:

- Повишаване и възстановяване на капацитета на бизнес област или процес от край до край (например глобални пазари, бизнес банкиране, ипотeki). Тези трансформации обикновено са водени от бизнеса, задвижвани от интегрирани екипи за риск и контрол на първа линия. Такива трансформации често включват картографиране на процес, система и контрол; опростяване на процесите, дигитализация и автоматизация; документиране, извеждане от експлоатация и изграждане на идеално автоматизирани, превантивни контроли и мониторинг в критични точки на прекъсване на процеса; изясняване на отговорностите.

- Повишаване и/или коригиране на специфични за типа риск способности (например финансови престъпления, кибернетика, поверителност, поведение). Тези трансформации обикновено се ръководят от съответните експерти по риска (като служител по докладване на пране на пари за финансови престъпления и главен служител по сигурността на информацията за киберпрестъпления) и се поддържат от функцията за

риск. Такива трансформации често включват рамка от тип риск и повишаване на оперативния модел, съчетано с целенасочено отстраняване на сериозни проблеми за конкретен тип риск. Те често са предизвикани от тежки инциденти, проблеми и регулаторен контрол. Обикновено се случва значително натрупване на ресурси, за да се преодолеят проблеми и инциденти, както може да се наблюдава в програми за финансови престъпления в глобални банки, използващи стотици и дори хиляди анализатори на казуси.

- Повишаване на работния модел на рисковата функция (например промени в структурата, вътрешни рискови функции и процеси в цялата компания). Тези трансформации обикновено се ръководят от функцията на риска. Такива трансформации често включват дефиниране на амбицията и стойностното предложение на рисковата функция; подобряване на структурата на функцията (включително поделения, експертни региони от рисков тип и споделени услуги); опростяване и изясняване на взаимодействията с бизнеса и други функционални области; идентифициране и наемане на способности за изпълнение.

- Холистична трансформация на риска в цялото предприятие (например, разрастване на основните рамки по отношение на управление, култура на риска, възнаграждение, отчетност). Тези трансформации обикновено са програми, спонсорирани от борда или главния изпълнителен директор, включващи всички бизнеси и функции и отчитащи всички (нефинансови) рискове. Такива трансформации често включват подсилване на рамката за управление на риска и управлението на политиката; установяване, подобряване или операционализиране на таксономията на риска; подобряване на декларацията за склонност към риск, по-специално за метрики за нефункционални изисквания, интегрирани в бизнеса и в експлоатация; повишаване и прилагане на кодекс за поведение и последователно прилагане на модела на трите линии на отбрана; повишаване на оценката на културата на риска; повишаване на възнаграждението за корекции, базирани на риска, и т.н. Холистичните трансформации на риска обикновено не се фокусират върху директното намаляване на риска, а по-скоро върху промяната на общия начин на работа на бизнеса – те са по-широки бизнес трансформации.

Трансформациите на риска често отнемат две до три години посветени усилия, като промените в цялото предприятие обикновено протичат между три и пет години. Въпреки че настройките на трансформацията се различават, повечето имат централен програмен екип от пет до десет еквивалента на пълно работно време за по-малки трансформации, като холистичните трансформации на риска управляват централни екипи от 15 до 50 еквивалента на пълно работно време, които се фокусират върху координацията, проследяването, осигуряването на качеството, споделянето на най-добри практики и подкрепа за най-предизвикателните проблеми, включително координирано изпълнение на промени в бизнес области и функции.

Трансформирането на риска в организациите би могло да се осъществява чрез:

- *Културни контроли*, които стимулират работниците да се наглеждат и да си влияят един на друг чрез специфична културна рамка, изпълнявана в организацията. Корпоративната култура е имплицитна част от компанията, която има огромен позитивен или негативен ефект върху поведението на хората, тяхната ангажираност, чувства, начин на живот и работа, и е истински катализатор за цялостното представяне на компанията (Karaoulanis, 2021: 46-47)

- *Изграждане на култура на съгласието* (Langley, 2020: 85), която води хората и организациите да търсят и следват специфична формула как „да стоят в рамките на закона“. Тъй като съгласието е важно, възможно е да е необходимо да е придружено от етика, стимулираща хората да гледат на проблемите в светлината на по-широки и трайни във времето принципи, както и в строгото придържане към закона. Съгласието се фокусира не само върху външни правила като закони, борсови изисквания и професионални етични кодекси, но и на вътрешни правила за развитие на организацията.

- *Създаване на етически кодекси*, базирани на консенсуса на общността относно определени цели и ценности, което дава възможност за верификация на постъпките на хората в дадена общност, според заявените от тях намерения, намерили израз в конкретни правила и норми. „Чрез формализацията на кодексите се получава постоянство, способстващо предвидимостта на поведението.“ (Миков, 2021: 62) и др.

Заклучение

Етическите рискове на организационната промяна в дигиталната трансформация на бизнеса изискват внимателно проучване, анализиране, систематизиране и извеждане на опорни точки за мениджмънта на предизвикателствата в организационната цялост на използвани инструменти за ефективност и приложимост на съществуващи етични кодекси, дескриптивни подходи и нормативната етика. Етическият подход към организационната промяна изисква споделени ценности, ново ниво на емоционална интелигентност и компетентности в организацията, които като цяло би следвало да подпомагат процесите по усъвършенстване на взаимодействията в бизнеса и да намаляват етическите рискове.

ЛИТЕРАТУРА

- Драмалиева, В.** (2020). Дигиталната икономика – някои етически аспекти. –В: *Научни трудове на УНСС*. Т. 3. С., ИК – УНСС.
- Миков, И.** (2021). *Етическите кодекси*. С., Изд-во „Изток-Запад“.
- Петров, П., Сн. Сълова, М. Радев и др.** (2020). *Дигитализация на бизнес процеси в строителството и логистиката*. Варна, Изд-во „Знание и бизнес“.
- Славова, М.** (2016). Дигитална трансформация на бизнеса. – В: *Икономически и социални алтернативи*, бр. 4.
- Христов, Х.** (2021). *Етиката на дисфункционалния капитализъм*. Велико Търново Фабер.
- Bargal, D., H. Bar.** (1992). A Lewinian approach to intergroup workshops for Arab-Palestinian and Jewish youth. – In: *Journal of Social Issues*, Vol. 48, Issue 2.
- Bican, P., A. Brem.** (2020). Digital Business Model, Digital Transformation, Digital Entrepreneurship: Is There A Sustainable “Digital”? *Sustainability* 12, Number 13: 5239. <https://doi.org/10.3390/su12135239>
- Burnes, B.** (2009). Reflections: Ethics and Organizational Change – Time for a Return to Lewinian Values. –In: *Journal of Change Management*, Vol. 9, Number 4, pp. 359 – 381. DOI: 10.1080/14697010903360558
- Christensen, C., M. Raynor, R. McDonald.** (2015). What Is Disruptive Innovation? Available at: <https://hbr.org/2015/12/what-is-disruptive-innovation>. [Accessed: 3.5.2022]

Fors, A. C. (2013). The Ontology of the Subject in Digitalization. – In: *Handbook of Research on Technoself: Identity in a Technological Society*; Information Science Reference: Hershey. PA, USA.

Hefter, A., O. Loadwick & A. Raufuss (2022). Risk transformations: The heart, the art, and the science. Available at: <https://www.mckinsey.com/business-functions/risk-and-resilience/our-insights/risk-transformations-the-heart-the-art-and-the-science>. [Accessed: 12.5.2022]

Karaoulanis, A. (2021). *Ethical Business Culture: A Utopia or a Challenge?* Business Expert Press.

Kippenberger, T. (1998). Planned change: Kurt Lewin's legacy. – In: *The Antidote*, Vol. 3, Issue 4.

Langley, Q. (2020). *Business and the Culture of Ethics*. Business Expert Press.

Luppini, R. (2019). *Interdisciplinary Approaches to Digital Transformation and Innovation*. IGI Global; 1st Edition

Smith, M. K. (2001). Kurt Lewin: groups, experiential learning and action research. – In: *The Encyclopedia of Informal Education*. Available at www.infed.org/thinkers/et-lewin.htm. [Accessed: 5.5.2022]

The Global Risks Report (2022). 17th Edition, World Economic Forum. Available at: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf. [Accessed: 26.4.2022]

Thomson Reuters. (2016). Top Four Indicators of Ethical Risk in The Workplace. Available at: <https://legal.thomsonreuters.com/en/insights/articles/top-four-indicators-of-ethical-risk-workplace>. [Accessed: 27.4.2022]

Vasiliu-Feltes, I. & J. Thomason. (2021). Applied Ethics in a Digital World. Available at: <https://www.igi-global.com/dictionary/ethical-benefits-and-drawbacks-of-digitally-informed-consent/103354>. [Accessed: 26.4.2022]

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГА

**МОРАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА СОБСТВЕНОСТТА В ЕКОЛОГИЧЕСКИ
КОНТЕКСТ. КЪМ ОБОСНОВАВАНЕТО НА ЕДНА „ПРОПРИЕТАРНА“
ЕКОЛОГИЯ**

АЛЕКСАНДРА К. ТРАЙКОВА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките

al.tra@abv.bg

BOOK REVIEW

**MORAL DIMENSIONS OF PROPERTY IN ECOLOGICAL CONTEXT.
TOWARDS A JUSTIFICATION OF A "PROPRIETARY" ECOLOGY**

ALEKSANDRA K. TRAYKOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Миналата година ни донесе поредното актуално и значимо произведение от Стоян Ставру, допринасящо към изясняването на понятието за собственост в юридически и философски план и неговата връзка с изграждането на морално значими екологични политики.

„Морални измерения на собствеността в екологически контекст. Към обосноваването на една „проприетарна“ екология“ бе публикувана към края на 2021 година от Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ с ISBN 978-619-245-134-9 и обем от 487 страници. Лилавият том с меки гланцирани корици обхваща шест глави, последвани от заключение и от резюме на английски език. Въведението и началната глава са предшествани от подробно проектоописание, озаглавено „Рамка на изследването“, което представя основната теза на автора, предмета, целите и методите на изследването, практическото значение на неговите изводи, както и научната им новост. Непосредствено преди това изложение читателите могат да открият и списък на използваните съкращения, улесняващ значително незапознатите с употребяваната в произведението юридическа терминология (с. 13–15).

Освен от посочения списък, книгата е допълнена от подробни таблици, които спомагат за ориентирането в разглежданата сложна интердисциплинарна проблематика – например на механизмите на възникване и легитимация на собствеността; на теориите за собственост и на

нивата на собственост; на категориите вещи, които по самата си природа се „съпротивляват“ на собствеността; на видовете природни компоненти, функциите им в човешкия бит и възможните човешки въздействия върху тях (контрол, владение, собственост); за видовете собственост в контекста на нейните морални измерения и други. Всички те имат за цел да доразвият разбирането ни относно различните трактовки за собствеността върху земята, живите организми и генетичния материал, както и относно етически обусловения ангажимент на сегашните поколения към следващите да предотвратят настъпващата екологическа криза и да гарантират устойчивост. Повдигнат е също така юридическият и морално-философски въпрос на какви нравствени и правни принципи трябва да стъпват отношенията между човечеството и останалите форми на живот – включително извънземните такива.

Първа глава съчетава в себе си етика, естетика и философия на правото, като плавно преминава от темата за любовта към красивата природа през тази за природните забележителности като част от стойността и облика на дадена територия (с. 93–105), преди да засегне самия въпрос за „устройството“ на територията и за понятието „ландшафт“ като своеобразен гарант на „холистичността“, изразяваща се в съюза между етика и естетика в екологичните ценности (с. 106–117). Оттегленият през 2012 г. Законопроект за ландшафта (ЗПЛ) посочва два компонента, съставляващи ландшафта – природният и антропогенният (тоест „привнесеният, допълнен или създаден от човешка дейност“), а предвиденото от ЗПЛ общо задължение на всеки български гражданин във връзка със запазването на ландшафта се стреми, макар и неуспешно, именно към поддържането на баланс между различните измерения на териториите – природни, икономически, културно-исторически, естетически (с. 112). В подкрепа на това разбиране Ставру привежда и примери от философията на Адорно, според която красотата на природата е резултат от „овладяването“ на природата и „насищането ѝ с истории“, припознавани като значими за колективната (племенна, национална, европейска, световна) човешка памет (с. 116). Ставру приписва на красотата статут на обществено благо с публично, дори национално значение (с. 115), но в това значение се съдържа и „една особена етика“ (с. 117) – етика на близостта; от него произтичат определени отговорности на индивида и на политическата общност за оптимално стопанисване на споделеното пространство.

Втора глава продължава мисловната линия за отговорността на човечеството към природата, но отправя поглед към микроскопичните форми на живот – патогените и по-специално вирусите. Опирайки се на формулирания от Ханс Йонас така наречен „принцип на отговорността“ (с. 122), както и на идеята на Дейвид Коплоу, че дефиницията за живо същество е „по-скоро политически, отколкото научен въпрос“ (с. 128), Ставру защитава позицията, че човешките същества носят морална отговорност не само за близките си и обични живи създания,

но също така дори и за вирусите, които убиват съществена част от човечеството (с. 130). Основният въпрос, който авторът поставя тук, е докъде се простира въпросната отговорност и какъв израз би намерила нейната чисто практическа реализация.

Главата поставя на изпитание поне две широкоразпространени, макар и противоречащи си схващания, или по-точно тества интуицията ни във връзка с тях: схващането за биологичното многообразие като нещо добро („национално богатство“) и схващането за „вредните“ видове като за елементи, които трябва да бъдат изкоренявани напълно от това разнообразие, вместо съхранявани наравно с останалите. Сред разнообразието от видове в природата срещаме хищници и паразити (с. 147–152), вредители и патогени (с. 153–155), които лесно могат да бъдат концептуализирани като „врагове“ на човечеството. Именно тази концепция стои в основата на понятията за „микросигурност“ и „биологична безопасност“, дали начало на новата научна дисциплина по намаляването на риска за здравето и околната среда, носен от съхранението или изследването на потенциално вредни вируси, бактерии, приони, дрожди, плесени или паразити (с. 156). Усещането за потребност от спешни мерки срещу биологичните ни „врагове“ обаче е част от една нагласа, която Ставру уместно назовава „скоростна миопия“ – склонността да не отчитаме разликите между „политическо време“, „екологическо време“ и „геологическо време“ (тук представени в посока от най-бързо към най-бавно течащото) и да пренебрегваме необходимостта от ритъм, „съгласуван“ с този на екологичните процеси, като вместо това прекомерно ускоряваме екологическото и дори геологическото време, а в подходите си се ръководим от „завоевателски“ термини и начини на мислене (с. 162). Метафората за войната е ключова за разбиране на естеството на конфликта, тъй като не става дума за обикновено разминаване между обективно необходимите за устойчивото равновесие мерки и действително предприеманите такива – човечеството пренебрегва екосистемните функции на „опасния“ див живот да ограничава неговото биологично господство и вместо да „познава и взаимодейства с природата“, се опитва да я „победи“ (с. 173).

Трета глава доразвива „загатнатите“ или по-скоро предизвестени във втора глава концепции за зооцентризма, анимизма и свободата на живото, като в случая фокусът е поставен върху етиката на растителността в един откровено „зооцентристки“ свят, привикнал да отдава сериозна морална значимост единствено на животните. Към края на главата наново срещаме идеята за свободната гора (с. 239), подробно разгледана в друга книга на автора – „Вещи в природно състояние: собственост и отговорност за вреди“ (2020). Тази идея ни представя горите и дърветата като природни феномени със свой „собствен ход“ (с. 228) и ред, драстично различаващи се от нашите – повлияни от културното значение на земеделието и доместификацията (с. 219–224) – представи за време, ред и хаос, и по-скоро доближаващи се до

фантастичната реалност на Толкиновите енти (с. 212–218). Концепцията за свободната гора увенчава редица вълнуващи въпроси, които до този момент не са разисквани от представителите на българската философска и нормативна мисъл: нуждаят ли се растенията от права и достойнство (с. 183); може ли да се говори за растителна интелигентност и проваляме ли се всъщност в опитите си да изготвим оценка на значимостта на растенията, когато извършваме неуместни сравнения между тях и животните (с. 189–194); какво представляват анимизмът и тотемизмът и какъв е екологичният и нравствен потенциал на религиозни и спиритуалистични течения като индуизма, джайнизма, старите европейски езически вявания и дори древногръцката митология да спомогнат за изграждане у хората на едно усещане за взаимосвързаност между животинския (в това число и човешкия) и растителния живот (с. 194–198); дали адекватният формат на юридическа закрила за растенията не може да възприеме вида на морално обосновани ограничения на собствеността (с. 198–202), на разглеждане на растителността като неделима част от земята (с. 202–204) или правна защита за отделни, единични растения (с. 204–206). Има известно препокриване между основния философски въпрос в главата и основният юридически такъв – как, при положение, че собствеността е „инструмент за задоволяването на краткосрочен (най-често икономически) човешки интерес“ (с. 211), бихме могли да я употребим и като средство за постигането на дългосрочни екологични цели, или поне за налагането на някои необходими и разумни ограничения върху деструктивните аспекти от постоянно нарастващата технологична мощ на човечеството?

Четвърта глава адресира етическите и правни импликации на манипулирането на живота, видяно като упражняване на контрол върху наследствените биологични признаци. Тя въвежда темата за идентичността във връзка с модификациите на различни биологични видове, включително в контекста на „прескачането“ на граници между отделни видове при създаването на хибриди и химери (с. 274) или при биохакинга, разбиран като „целенасочено управление на функционални процеси в един жив биологичен организъм по начин, който променя генетичната и/или морфологичната структура на този организъм“ (с. 277–278). Основен източник на концептуално „напрежение“ в тази част от анализа на Ставру се явява контрастът между двата най-разпространени начина на осмисляне на гените – като „ресурси“ и като „идентичност“. Тялото може да бъде както обект, така и субект на правото; тоест правото може да прилага върху него разнообразни инструменти за господство (отговарящи на описаните в таблица 8.1. редица нива на корпорална, интелектуална или генетична собственост), но може и да обуславя различни защитни регулации, които да гарантират достойнството и личната му неприкосновеност, в случай, че то е представител на вида *Homo Sapiens* (с. 269). Тогава то може да се ползва със защита, но индивидуалните генетични мутации, наблюдавани в рамките на неговите тъкани, „не

могат да се считат за негово лично постижение и изключително притежание“, тъй като според Закона за гражданската регистрация геномът не е част от индивидуализацията на физическите лица (с. 270–271). В крайна сметка главата завършва с въпроса за генетичната идентичност, който рано или късно неизменно се появява във всички обществени дебати от сферата на биотехнологиите, разделяйки хората на „биопрогресисти“ и „биоконсерватори“ в зависимост от това дали придават морална тежест на „генетично генерираната случайност на човешкото тяло“ или не (с. 292). Според Ставру „генетичната идентичност, съхраняваща различни форми на биологична уязвимост, е въпрос за възникването, съдържанието и богатството на морални отношения, заемащи съществена част в света на хората“ (с. 295).

Пета глава също се докосва до мотива за уязвимостта, макар и през проблема за съхранението и устойчивото развитие. Тя въвежда допълнителен пласт към разгледаните досега морално-философски теми, като добавя понятието за етиката, обърната към бъдещите поколения (известна още като „intergenerational ethics“ на английски език), където концепцията за културното наследство и принципът на устойчивото развитие се преплитат с понятието за „разбитото“ бъдеще като престъпление срещу поколенията след нас. Опирайки се на експертните си познания в областта на правото и приложната етика, Ставру разглежда общо три различни видове защита срещу общо четирите сценария от типа „разбито бъдеще“ („broken future“, „virtual future“, „digital future“, „theological future“, с. 302):

а) защита през концепцията за вреда (защита на природната среда чрез „детайлизиране“ на правната система посредством развитието на „нови разновидности престъпления“, с. 318);

б) защита през концепцията за правосубектност (като правосубектност може да бъде предоставена в полза на бъдещите поколения, в полза на човешкия вид като цяло или в полза на Земята, с. 325–333);

в) защита през концепцията за собственост (опираща се например на схващането, че „поддържането на наличност на определени вещи във времето обикновено се постига чрез обявяването им за публична собственост, а в някои случаи – и за изключителна държавна собственост“, с. 337).

Особено интересен от философска гледна точка тук се явява въпросът за времето, доколкото „всяка природна вещь съществува като времева фиксираност в определен естествено протичащ процес“ (с. 356), но природните цикли, макар да е възможно да бъдат представени като „услуги от природни ресурси“ по смисъла на Закона за отговорността за предотвратяване и отстраняване на екологични щети, не могат да бъдат притежавани поради невъзможността да бъдат ограничавани времево и пространствено и да бъдат фиксирани във вещи (с. 347), а по-скоро е редно да получат статут на общочовешко достояние и едновременно с това да

съставляват обекти на суверенни права в рамките на отделните държави (с. 348). В юридически план темата за устойчивото развитие на природните ресурси е пряко свързана с тази за ползването и управлението, но във философски план тя е неотделима от темата за равновесието, динамичната цикличност („повтарящата се динамика“, с. 358), времевите ритми на полезността и съхраняването на една вещ „отвъд текущото ѝ предназначение“ (с. 356–357).

Шеста глава пренася дискусията за естествените ресурси от Земята в Космоса, като повдига въпроса за етиката и правото в космическото пространство. Ставру отделя внимание на националното и международното космическо право (с. 362–367), както и на системата от правила, регулиращи отношенията между отделните космически раси – метаправото (с. 378–380). Във връзка с хипотетичната възможност за контакт с интелигентен извънземен живот са разгледани и концепциите за неприроден нормативизъм (с. 373), благосклонен теизъм (с. 374–376) и (ексклузивен нормативен) неантропоцентричен пърпосивизъм (с. 377–378) като евентуални обяснения защо друга интелигентна космическа раса би избягвала контакт с човешката. Въпросът за космическата етика и космическото право е тясно обвързан с екологическата етика, тъй като тя е „носител на морални ценности, които следва да се разглеждат като ключови за космическото бъдеще на човечеството“ (с. 370) – бъдеще, което със сигурност ще черпи от морално значими поуки (например за връзката между човешки ценности и баланс или устойчивост на екосистемите), извлечени от съвременните екологични кризи. Основни морално-философски проблеми в тази част от книгата се явяват дефинициите за живот и понятието за „телоемпатия“ (схващането, че космическите микроорганизми заслужават да бъдат запазени и на основание собствената си стойност, без оглед на това дали и какъв потенциал имат да бъдат впрегнати в обслужването на някакви човешки интереси от практическо естество, с. 369).

Невъзможно е да пренебрегнем оригиналността и огромния философски принос на тази книга, както и значението ѝ за практическите цели на борбата за съхранение на българските гори и импликациите ѝ за глобалната борба за екологично равновесие. Ставру не просто посочва някои от основните трудности в прилагането на концепцията за собственост върху определени типове природни компоненти (като дивите живи организми, въздуха или водата); той анализира традиционния за западното мислене подход към легитимацията на собствеността посредством труда, както и разгръщащото се на негов фон противопоставяне между „проприетарната“ и „антипроприетарната“ позиции спрямо природните ресурси, които можем да наблюдаваме в съвременния идеологически дискурс на екологичните движения. Последната позиция критикува фрагментация, дисбалансиращ ефект от „проприетаризацията“ на отделни компоненти в екосистемите, който може да доведе до „конфликт и разхищение“ (с. 62), а предходната изтъква

като позитив на „проприетаризацията“ нейния предполагам „омиротворяващ“ ефект върху отношенията между хората (пак там). Задълбоченият анализ на понятието за „дефанзивна“ (защитна) собственост (с. 237–240) ни разкрива, че вещите в природно състояние съществуват в положение на „съвкупност“, върху което е трудно да чертаем границите, реално необходими на „добрия стопанин“ за полагането на предпазващи грижи (с. 236), поради което авторът препоръчва по отношение на горските територии да се обоснове и приложи понятието за „закрити гори“, в които да не се допуска човешка и държавна намеса (с. 239) – с други думи, едно завръщане към приказния Мраколес. Това обаче е само част от отговорите и решенията, предложени от поредния блестящ труд на Ставру.